

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

ISPAN VA ITALYAN TILLARI KAFEDRASI

MUROTOVA GULANDON

**ISPAN VA O`ZBEK TILLARINING GRAMMATIK VA STILISTIK
QURILISH JARAYONIDAGI ZAMONAVIY TENDENSIYASI**

**5120100-Filologiya va tillarni o`qitish (ispan tili) ta'lim yo'nalishi
bo'yicha bakalavr darajasini olish uchun**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**“HIMOYAGA TAVSIYA
ETILADI”**

“Ispan va italyan tillari” kafedrası

mudiri _____ dots. A.B.Begmatov

ILMIY RAHBAR:

dots. A.B.Begmatov

“ ____ ” “ _____ ”, 2018 yil.

Samarqand– 2018

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
BIRINCHI BOB. ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA GRAMMATIKA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR.....	7
1.1 O'zbek tili grammatikasi tuzilishi va ahamiyati.....	7
1.2 Ispan tili grammatikasini o'rganishning zamonaviy tendensiyalari.....	10
1.3 Grammatika va stilistikaning bog'liqligi.....	13
1.4 Ispan tili grammatikasiga kirishda zamonaviy texnologiyalar manbai.....	19
1.5 Badiiy nutqning grammatik, so'z yasaliş va fonetik xususiyatlari va uning sintaksisi.....	22
IKKINCHI BOB. ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA STILISTIKA VA UNING FUNKSIONALLIGI	27
2.1. Leksikologiya va stilistika.....	27
2.2. Fonetika va stilistika.....	28
2.3. Tilning funksional uslublari.....	29
2.4. Stilistikada funksional uslub tushunchasi.....	30
2.5. Funksional uslub tasnifi.....	32
UCHINCHI BOB. STILISTIK QURILISHDA USLUBLAR TENDENSIYASI	
3.1 So'zlashuv uslubi va stilistika.....	36
3.2 Rasmiy uslub va stilistika.....	40
3.3 Ilmiy uslub va stilistika.....	42
3.4 Publisistik uslub va stilistika.....	52
3.5 Badiiy uslub va stilistika.....	56
XULOSA.....	63
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	67

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizda erishilgan milliy istiqlol va jamiyatda yuz bergan ma'naviy-mafkuraviy o'zgarishlar fanlar, xususan, o'zbek tili va chet tillarini o'qitishni oldiga muayyan talablarni qo'ydi. Ma'lumki, tilda, chunonchi, uning grammatik qurilishida ham, millat ruhiyati aks etadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev «Ona tili – millatning ruhidir»¹ iborasini bejiz ta'kidlamadilar.

Har bir xalqning o'z tarixiy taraqqiyotdagi eng noyob va mukammal boyligi uning tilidir. Shu boisdan Stilistika-uslubshunoslik, uslubiyat-tilshunoslik fanining til uslublarini tadqiq etuvchi, tilning leksik frazeologik, fonetik, morfologik, so'z yasalishi va sintaktik sathlarda sinxroniya va diaxroniya nuqtai va nazaridan funksional qatlamlanishining mohiyati va o'ziga xosligini o'rganishdir. Stilistikaning maqsad va vazifalari bo'lajak mutaxassislariga til va nutq uslublari haqida ma'lumot berishdir.

Grammatika, so'z yasalishi va fonetika leksika va sintaksis kabi dunyo til modelining ishtirokchilari sanaladi. Turli tillarda dunyo turlicha eshitiladi, turlicha tuziladi, turli so'z yasalish modellari tavsiya qilinadi.

Tadqiqotchilar stilistikaning o'rganish ob'yekti til stillari, leksik, grammatik sinonimiya hamda til vositalarining ma'no va qo'llanish imkoniyatlarini tekshirish deb bilsalar ham, lekin ularni yoritishda, klassifikatsiya qilishda, til vositalarining stilistik va emotsional-ekspressiv buyoqlarini tushunishda bir-birlaridan farq qiladilar. Akademik V. V. Vinogradov stilistika bahsida bir-biri bilan uzviy aloqador, lekin vazifalari turlicha bo'lgan uchta tekshirish aspektini farqlash zarur, deb uqtiradi². Milliy til stilistikasining mundarijasi birmuncha keng bo'lib, u tilning barcha stilistik sistemasini tekshiradi. Bu stilistik sistema stillardan tashqari, tilning yozma va og'zaki formalariiii, adabiy va so'zlashuv nutq ko'rinishlarini ham o'z ichiga oladi.

Mavzuning dolzarbligi. Istiqlol sharofati o'laroq, o'zbek tilini va chet tillarni o'qitish va tarjimashunoslik maktablarini shakllantish muhum voqea

¹ Mirziyoyev Sh.M. Toshkentda ilm maorif vakillari bilan uchrashuvdagigi nutqi. – Toshkent: 2017 yil 27 noyabr.

² Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san'atlar. - Toshkent: TDPU, 2001. –b.105

hodisalardan hisoblanadi . Bu esa o‘zbek tili grammatik hodisalariga chuqur bilim va e’tibor qaratish dolzarbligini yanada oshiradi. Bu – birinchidan. Ikkinchidan esa, grammatik hodisalarni o‘rganishning yangi bosqichiga ko‘tarilish, ya’ni grammatik hodisalarni o‘zbek tilshunosligidagi lisoniy tizim yaxlitligi qonuniyatidan kelib chiqqan holda turli umumiyliklar majmuidan iborat butunlik sifatida tekshirish, grammatik ma’noni tarkibiy qismlarga bo‘lib o‘rganishni, ularning nutqiy voqelanishini omillar yaxlitligida o‘rganishni taqozo qiladi. Bu bitiruv malakaviy ishimni dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot obyekti va predmeti. Har ikki tilning Grammatik qurilishi, yordamchi so‘zlar hisoblanmish ko‘makchi, bog‘lovchi va yuklamalar ishning obyekti hisoblanadi. Shu tillar birliklarining stilistik birliklari ishning predmeti sanaladi.

Tadqiqot maqsadi va vazifalari. Ispan va o‘zbek tillarini o‘rganishda grammatik qurilishi ularning gapdagi ahamiyati, gaplarning stilistik tahlili va qurilishi, ispan tilini grammatik qurilishi o‘zbek tili va ularning o‘rtasidagi bog‘liklari, shu jumladan farqlanishlari , bu ikki tilning taraqqiyot bosqichlarini qiyosiy ilmiy asoslanishi, gaplarda va yordamchi so‘zlarni qo‘llanilish.

Mavzu bo‘yicha qisqacha adabiyotlar tahlili. Har ikki tilni grammatik tizimini o‘rganish o‘zining uchinchi bosqichiga qadam qo‘ymoqda. O‘rganishning birinchi bosqichida formal-mantiq metodologiyasiga tayangan holda tasviriy metod asosida grammatik kategoriyalar belgilanib, bu tushuncha ostida, asosan, morfologik kategoriyalar va qisman sintaktik kategoriyalar, yordamchi so‘zlar tadqiq etildi. Grammatik (morfologik) kategoriyalar borasida ularning turlari ajratilib, har biriga xos shakllarning bir tizimga solinganligi, shakllar ifodalaydigan, matn va qurshovda namoyon bo‘luvchi turli-tuman nutqiy ma’nolar aniqlanganligi va tavsiflanganligini ta’kidlash lozim. Yordamchi so‘zlar tizimi aniqlanib, ularning leksik va grammatik tizim sirasidagi o‘rni, yordamchi so‘zlarning ma’nolari, sintaktik vazifalari tadqiq etildi. Bunda A.N.Kononov, A.G‘ulomov, G‘.Abdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev, T.Rustamov kabi tilshunoslarning xizmati katta bo‘ldi va yaxlit grammatik ta’limot yaratildi.

Nomlari zikr etilgan olimlarning tadqiqotlari asosida formal o'zbek akademik grammatikalari, oliy va o'rta ta'lim bo'g'inlari uchun darslik hamda qo'llanmalar vujudga keldi. Grammatik hodisalarni o'rganishning ikkinchi bosqichi bevosita o'zbek tilshunosligiga dialektik mantiqning metodologik asos sifatida tatbiq etilishi hamda til tizimida lison va nutqning izchil farqlanishi bilan bog'liq. Bunda grammatik kategoriyalarning umumiy, xususiy va oraliq grammatik ma'nolari, shakllararo oppozitiv munosabatlar o'rganilib, o'zbek tilining substansial morfologiyasi yaratildi. Bu borada S.N.Ivanov, A.Nurmonov, H.Ne'matov, N.Mahmudov, G'.Zikrillayev, Sh.Shahobiddinova, Z.Qodirov va ular izdoshlarining ishlarini alohida ta'kidlash lozim. Biroq o'zbek tilshunosligining substansial bosqichida yordamchi so'zlar ma'lum darajada e'tibordan chetda qoldi¹. Bunda faqat H.Ne'matovning bu masalaga yozma yodgorliklar misolidagi yondashuvini ta'kidlash lozim. Yordamchi so'zlarning substansial va pragmatik xususiyatlarini alohida-alohida tizimlar sifatida tadqiqotchi A.Pardayev tomonidan o'rganilganligi e'tiborga molik.

Tadqiqotning metodologik asoslari va tadqiq usullari. Til dalillariga nazariy yondashuvning metodologik asoslari bo'lmish dialektik mantiq hamda dialektika kategoriyalari, tasavvufning gioseologik ta'limoti, xususan, uning substansiya (zot) va aksidensiya (tajalli), juzv va kull kabi tayanch tushunchalari asosida ish ko'rish tadqiqotning falsafiy bilish yo'llari hisoblanadi. Tadqiqot lison va nutq hamda me'yorni izchil farqlaydigan sistem tekshirish, komponent tahlil usullari asosida bajarildi.

Tadqiqot natijalarining nazariy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot grammatik kategoriyalarning lisoniy tizim yaxlitligi nuqtai nazaridan tavsifini berish, umuman olganda, har qanday lisoniy birlikning lisoniy qiymati murakkab mohiyat sifatida turli boshqa umumiyliklarning sintezi sifatida mavjud bo'lishi qonuniyati nuqtai nazaridan tekshirish uchun namuna vazifasini o'taydi. Tadqiqot natijalaridan o'zbek tilshunosligining morfologiya sohasi bo'yicha darslik va

¹ Doniyorov X., Yo'ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. - Toshkent: Fan, 1988. 112-163-b, 92-110-betlar. -b.168

qo‘llanmalar tuzishda, maxsus kurslar yozishda, shuningdek, akademik grammatikalar yaratishda foydalaniladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- Tilshunoslikning hozirgi holati ikkinchi empirik bosqich ekanligi asoslandi;
- yordamchi so‘zlar umumiy ma’nosi tiklandi;
- yordamchi so‘zlar lisoniy mohiyatida kategorial, yondosh va hamroh ma’nolar yaxlitligi tavsiflandi;
- yordamchi so‘zlar umumiy ma’nosining nutqiy voqelanishida sathlar hamkorligi yoritildi;
- yordamchi so‘zlar umumiy ma’nosining nutqiy voqelanishida lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligi bayon etildi;

BIRINCHI BOB. ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA GRAMMATIKA VA ZAMONAVIY TENDENSIYALAR

1.1 O'zbek tili grammatikasi tuzilishi va ahamiyati

O'zbek tilining grammatikasi bu – tilning grammatik qurilishini o'rganuvchi tilshunoslikning bir bo'limidir. Grammatika so'zlarning gapda o'zgarishi va ularni birgalikda birikishi, so'z birikmalari, gapni hosil qilishi haqidagi qoidalar to'plami. Grammatik ikki qismga bo'linadi. Morfologiya va sintaksis. Morfologiya so'z turkumlari va ularga xos shakllarini o'rganadi. Sintaksisda so'zlarni bir biri bilan bog'lanib, gap, so'z birikmasini hosil qilishni o'rganadi. Shuni aytib o'tish kerakki, leksikologiya – leksik so'zni – leksemalarni o'rganadi. Ammo grammatikka so'zni – so'zni shaklini o'rganadi. Leksik so'z yoki leksema ma'no va ifoda birligidan iborat bo'ladi ya'ni (kitob- leksema manosi, ma'nosi – o'qish quroli- tushunchani anglatadi va yoki ifoda plani k, i, t, o, b tovushlardan tashkil topganligidir. Grammatik so'z yoki so'z shakl ham, Grammatik ma'no ham, Grammatik ifoda va yoki (shakl) birligidan iborat. Yana shuni ham aytib o'tish kerakki: kitob so'zi “o'qish quroli” tushunchasidan tashqari ot, birlik sonda, bosh kelishik ma'nolarini ham anglatiladi¹. Shu o'rinda kitob so'zining “o'qish quroli” tushunchasini ifodalanishi bu leksik ma'noni anglatadi va aynan shu so'zning otga mansubligi esa birlik son, bosh kelishikga kelganligi grammatik ma'noni anglatadi. Shuni ham ta'kidlash zarurki, grammatik ma'no uning leksik ma'nosi bilan belgilanmaydi. Masalan suv, havo, shamol, bulut so'zlarida leksik ma'nolar turlicha. Ammo grammatik ma'nolar bir xil, bu so'zlarning barchasi birlik sonda va bosh kelishikdagi otlardir. Shuni ham aytish kerakki birgina leksik so'z, leksemalar, ma'lum leksik ma'no anglatgani holda, turli shakllarda qo'llanilib har xil grammatik ma'nolarni anglatadi. Masalan kulmoq fe'llarining tuslanishi shakllari turli grammatik ma'noni anglatadi: kulyapman so'zi shakli hozirgi zamon davom fe'lining I shaxs birlik ma'nosini, kulyapsan so'z shakli hozirgi zamon davom fe'lining IIshaxs birlik ma'nosi va boshqalar. So'zning ma'lum turkumga

¹ Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi.- Toshkent: Fan, 1986. 203-220-betlar. -b.288

mansubligini ko'rsatuvchi, so'zning ma'lum bir grammatik shaklini ifodalovchi ma'no grammatik ma'no hisoblanadi.

Grammatik ma'no xususiyatiga ko'ra ikki xil bo'ladi

- 1) ma'lum bir so'z turkumi uchun umumiy bo'lgan ma'no, ya'ni kategorial grammatik ma'no
- 2) xususiy grammatik ma'no so'zining kategorial grammatik ma'nosi ma'lum so'z turkumlari uchun xos bo'lgan umumiy grammatik ma'nolardir. Masalan non, piyola, choynak, uy har birining o'z ma'nosi mavjud va bu leksik ma'no deb ataladi. Lekin bu so'zlar uchun umumiy bo'lgan predmet ma'nosi grammatik ma'no deb ataladi. Aynan shu narsaning o'zi grammatik ma'no ularni bir turkumga yani ot turkumiga birlashtiradi. Shu bilan birga go'zal aqlli xushmuomala so'zlar uchun umumiy bo'lgan belgi ma'nosi va kulmoq, yugurmoq tepmoq so'zlari uchun umumiy bo'lgan harakat ma'nosi kategorial grammatik ma'no hisoblanadi. So'zning xususiy grammatik ma'nosi ma'lum bir so'z turkumi uchun mansub bolgan, bunday ma'noga ega bo'lgan son, egalik, kelishik ma'nolari, fe'llarga xos bo'lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo'lishli bo'lishsiz kabi manolarni bildiradi. So'zni grammatik ma'nolari mavjud bo'lgan so'z turkumi uchun mansub bo'lgan va bunday otlarga xos bo'lgan son, egalik, kelishik ma'nolari, fe'llarga xos bo'lgan nisbat, mayl, zamon, shaxs-son, bo'lishli-bo'lishsiz kabi ma'nolar kiradi.

O'zbek tilida grammatik ma'no quyidagi vosita va usullar bilan ifodalanadi¹.

1. Affiksatsiya. Bu usulda grammatik ma'no so'zning negizida turli shakl yasovchi yani affikslar bilan bayon etiladi. Masalan: uylar, maktabga, bog'ga va boshqalar.
2. Yordamchi so'zlardan foydalanish. Mustaqil ma'noli so'zlar bilan yordamchi so'zlar orqali grammatik ma'noga ega bo'lish hususiyatiga ega. Masalan:
Bog'lar gullari bilan ko'rkam,
Odam- mehnati bilan.

¹ Nasriddinov F. Til, uslub va obraz // O'zbek tili stilistikasi masalalari, ToshDU ilmiy asarlar to'plami, 486-son, Toshkent: ToshDU nashri, 1975. 44-56-b. –b.105

3. Takrorlash. So'zlarni takrorlash ham grammatik ma'no ifodalash imkoniyati mavjud. Masalan: dasta-dasta pul, xirmon – xirmon olma kabi. Bunday hollarda dasta, xirmon so'zlari takrorlash bilan birga ko'plik, mo'llik ma'nolarini berilayotganiga guvoh bo'lamiz.

4. Suppletivizm. Bu usulda – o'zaro bog'langan, ma'lum bir tizimni tashkil qilgan grammatik ma'noni ifodalash uchun alohida – alohida so'zdan foydalanish usuli hisoblanadi.

5. Urg'u. So'zning grammatik ma'nosini ifodalash uchun xizmat qilishi mumkin. Masalan: akademik (ot), - akademik (sifat), yangi (sifat) – yangi (ravish), terma (sifat) - terma (fe'l) bo'lishsizlik shakllaridir.

6. So'z tarkibi. So'zlarning gapda qo'llanilganda birin - ketin kelishi ham ba'zi hollarda grammatik ma'no ifodalashga yordam beradi. Masalan: 1. ajoyib havo 2. havo joyib . Birinchi gapda ajoyib so'zi otdan oldin kelib sifatlovchi vazifasida , ikkinchi gapda aynan shu so'z otdan keyin kelib kesim vazifasini bajargan.

7. Intonatsiya. Usha usul ham grammatik ma'no ifodalashda katta ahamiyatga ega, zero grammatik ma'no so'zlar gap sifatda shakllanishi bilan bog'liq. Dars boshlandi. (darak gap) –Dars boshlandi? (so'roq gap) – Dars boshlandi! (undov gap).

So'zlarni biror grammatik ma'no ifodalaydigan belgilari uning grammatik shakli deyiladi. Grammatik shakl grammatik ma'noni tasvirlashning eng muhim belgisidir, ular bir bilan bog'liq holda tilde mavjuddir. Masalan, otlarda ko'plik ma'nosi –lar affiksi orqali ifodalanadi: uylar: tushum kelishigi ma'nosini – ni affiksi shakli orqali ifodalanadi.

O'zbek tilida so'zlar bir grammatik ko'rsatkichli, ko'p grammatik ko'rsatkichli yoki grammatik ko'rsatkichsiz shaklda bo'lishi mumkin¹. Masalan:uy – Grammatik ko'rsatkichsiz so'z shakli: uylari – bir grammatik ko'rsatkichli so'z shakli: uylarida – ko'p grammatik ko'rsatkichli so'z shakli.

Hozirgi o'zbek tilida so'zlar grammatik shakllari affikslar, yordamchi so'zlar vositasida, so'zlarni juftlash yoki takrorlash orqali hosil qilish muumkin.

¹ Rahimov Z. Muallif nutqi va uning ko'rinishlari // Til va adabiyot ta'limi, 2000, 3-son. 58-62-b. –b.177

Bunga asoslangan holda soʻzlarning oʻrtasida quyidagi grammatik shakllari farqlanadi¹:

1. Sintetik shakl. Bunday shaklda shakl yasovchi affikslar vositasida hosil boʻladi: uyning, uyni, uyga, uyda, yashamoqdaman, yashamoqdasan, yashamoqdamiz, yashamoqdasiz kabilar.
2. Analitik shakl. Bu shaklda yordamchi soʻzlar orqali yuzaga keladi: farzandlar uchun, quvnoqlik bilan, yozib tur kabilar.
3. Juft va takroriy shaklda. Ikki soʻzni juftlash yoki bir soʻzni takrorlash bilan grammatik shakl yasaladi va bunda shakl juft va takroriy shakl deb yuritiladi: togʻ-tosh, katta- kichik juft shakli umumlashgan maʼnosi savat- savat, xirmon-xirmon, takrorlash shakli koʻplik moʻllic maʼnosini ifodalaydi kata-katta, tez-tez takroriy shakl maʼnoni kuchaytirish uchun xizmat qiladi.

Soʻzlarni u yoki bu shakli maxsus vosita va usullar yordamida paydo boʻladi. Ammo oʻzbek tilida soʻzlarning maxsus grammatik koʻrsatkichga ega boʻlmagan shakllari ham mavjud. Masalan: insitutlar – institut (birlik son)

Soʻzlarning shakllari tizimida koʻrsatkichga ega boʻlmagan soʻzni maxsus koʻrsatkichi nol koʻrsatkichga ega. Soʻzni bunday koʻrinishi soʻz shakllari tizimida belgilanadi.

1.2 Ispan tili grammatikasini oʻrganishning zamonaviy tendensiyalari

Maʼlumki, xorijiy tilni oʻqitishda oʻrganuvchilarning yosh va psixologik holatini hisobga olish juda muhimdir. Ayniqsa, yosh bolalarga chet til oʻrgatishda bunga alohida eʼtibor qaratish talab etiladi. Yurtboshimizning qarorlarida ham bu masalaga etibor qaratib oʻtilgan, yaʼni birinchi sinf oʻquvchilariga xorijiy til oʻrgatishda grammatik material taqdim etilmaydi. Shu oʻrinda xorijiy til grammatikasiga qisqacha taʼrif berib oʻtsak. Lugʻatlarda berilgan taʼriflarga koʻra, grammatika ogʻzaki va yozma nutqni qurishda rioya qilinadigan qoidalar va prinsiplar tizimidir; soʻz va gaplarning tuzilishini oʻrganadigan fandır. M.Toshxonovning “Ispan tili amaliy grammatikasi” qoʻllanmasida keltirilishicha, grammatika bu til sistemasidir. Baʼzida odamlar grammatikani tilning “qoidalari”

¹ Solijonov Y. Badiiy asarda monologik nutq // Oʻzbek tili va adabiyoti, 2004, 3-son. 16-20-b.-b.78

deb tasvirlaydilar; ammo aslida xech qaysi tilning qoidalarini yo'q. Qo'llanmada ta'kidlanishicha, tilda qoidalar asosida gapirilsa, qoidalar tildan avval paydo bo'lgan degan ma'noni chiqmasligi uchun qoidalar yo'q degan fikrga ham kelingan. Zero, dastavval odamlar tovushlar hosil qilib, ketidan so'z, ibora hamda gaplar yasab tilni vujudga keltirilganlar. Biroq ko'plab manbalarda grammatika til strukturasini tashkil etuvchi qoidalar sifatida ta'riflangan. Qoidalarini o'zlashtirishda bolalar ispan tilini o'rganishda qiynaladi va shundan kelib chiqib zerikadi. Qiziqarli holat shuki, til grammatikasi xatto kattalar uchun ham huddi o'zlashtirish qiyin sohadek tuyuladi. Bizning fikrimizcha, aslida unday emas. Shunchaki grammatikani taqdim etish yo'llarini soddalashtirish va, albatta, qiziqarli qilish lozimligi hammaga ma'lum. Yuqoridagi fikrga yana qaytadigan bo'lsak, yosh bolalarga xorijiy til grammatikasini o'rgatish uchun til o'qituvchilari materialni birmuncha osonlashtirib, oddiylashtirib, bolalar qiziqishlarini oshirishi kerak. Chunki yosh bolalarda kognitiv tahlil qilish ko'nikmasi hali shakllanmagan bo'ladi. Bu yoshdagi o'rganuvchilarga biror fan, ayniqsa xorijiy til o'rgatishda ko'rgazmalilik prinsipidan foydalanish yaxshi samara beradi. Bolalar ispan tilida sodda muloqotga kirisha olishlari uchun grammatikadan mukammal bilimga ega bo'lishlari shart emas. Grammatik qoidalar bolalar uchun zerikarli tuyulishi tabiiy. Kichik yoshdagi bolalar shijoatga to'la bo'lishi psixologiyada isbotlangan. Demak, bolalarga taqdim etiladigan grammatik material eng avvalo qiziqarli va bolalar uchun tushunarli hamda zavq bag'ishlaydigan bo'lishi maqsadga muvofiq. Material zavqli bo'lishi uchun asosan qo'shiqlardan foydalanish samarali hisoblanadi. Zero, musiqa har bir yosh egasiga zavq bag'ishlaydi. Bolalarga ashulalar orqali nafaqat leksikani o'rgatish, balki grammatikani ham samarali o'rgatish mumkin. Masalan, *Que es color?* ashulasi orqali bolalarga ispan tilida rang so'rash savolini va unga javob berishni o'rgatish mumkin. Oddiy ispan qo'shiqlarini tinglash va aytirish orqali buni o'rgatish mumkin. Bu qo'shiqni bolalar qayta-qayta jo'r bo'lib aytish orqali rang so'rash konstruksiyasini va javob berish yo'lini o'z-o'zlaridan o'rganib oladilar. Keyin uni mustahkamlash uchun sinf xonasida istagan predmetlarini olib savolni qo'shiq tarzida so'rashlari,

qolganlari esa huddi qo'shiqdagi kabi javob berishlari mumkin. Buni guruhlarga bo'lib musobaqa tarzida o'tkazilsa, bolalarning qiziqishlari yanada ortib materialni tezroq o'zlashtiradilar. Bu ashula minglab qo'shiqlardan biri xolos. Bolalar uchun ispan tilini o'rgatuvchi qo'shiqlarda grammatik konstruksiyalar ko'p uchraydi. Bunday ashulalarni hozirgi kunda ko'plab internet saytlarida bemalol topish mumkin. Jumladan, www.espanolmusic.com, www.parajovenes.com kabi saytlarda bolalar uchun ispan tili o'rgatuvchi qiziqarli ko'ngilochar mashg'ulotlar bor. Bolalar shijoatga to'la bo'lganligi sababli ham ularga mavzuni jismoniy o'yinlar orqali o'rgatilsa, ayniqsa, u faoliyat musobaqa tarzida bo'lsa, yosh o'rganuvchilarga yanada ma'qulroq bo'ladi. www.ninosjugar.com saytida ispan tili darslarini qiziqarli va samarali olib borish uchun turli-tuman o'yinlar taqdim etilgan. Bolalarda xotira, eslab qolish qobiliyati kuchli bo'lganligi sababli ularga she'rlar yodlatish orqali ham grammatik materialni o'rgatish mumkin. Masalan, she'r orqali bolalarga kishilik olmoshlarini o'rgatish mumkin. She'rlarda va ashulalarda yod olingan grammatik materialni bolalarga kichik dialoglarni tuzish va gapirtirish orqali mustahkamlash mumkin. Ispan tilidagi so'z turkumlarini, xususan, fe'llarni o'rgatishda hatti-harakatlar orqali amalga oshirilsa, bolalar uchun qiziqarli va muhimi esda qolarli bo'ladi. Kichik yoshdagi bolalar mavhum so'z yoki tushunchalarni tushunmaydilar. Shuning uchun aniq otlar kabi mavhum ma'noda bo'lmagan fe'llar harakatlar orqali o'rgatilishi mumkin. Masalan, dar, bailar, tomar, ver, oir, hablar, contar, va hokazolarni amalda ko'rsatib esda qolarli qilib o'rgatish mumkin. Bolalarga o'rgatiladigan fe'llar nafaqat mavhum ma'nodan holi, balki aytishga oson, talaffuzi yengil bo'lishi lozim. Ko'rinib turganidek, yuqoridagi so'zlar bir bo'g'inli so'zlar boshlang'ich bosqichdagi o'rganuvchilar tomonidan oson o'zlashtiriladi. Maktablarda keng qo'llaniladigan ashulada fe'llar hatti-harakatlar orqali o'rgatiladi.

Bundan tashqari bolalarga mavzuga oid qisqa multfilmlarni taqdim etish orqali belgilangan grammatik materialni osonroq yo'lda o'rgatish mumkin. www.youtube.com da ispan tili o'qitishning har xil darajasi uchun grammatika o'rgatishga yo'naltirilgan turli mavzularda minglab video roliklarlar topish

mumkin. Bu saytda berilgan video materiallar rang-barangligi, qiziq animasiyalari va ovozli multimedia xususiyatlari bilan bolalarning diqqatini tortadi. Xulosa qilib aytganda, har bir ispan tili o'qituvchisi kuchli malakali pedagog va psixolog bo'lishi lozim. O'qituvchi grammatikadan chuqur bilimga ega bo'lishi kerak, albatta. Shu bilan birga grammatikani puxta o'rgata olish alohida ilm hisoblanadi. Bu ilmni har bir ispan tili o'qituvchisi chuqur egallashi zarur. Keltirilgan fikrlarni umumlashtirib aytganda, boshlang'ich ta'limdagi bolalarga ispan tili grammatikasini ularga zavq bag'ishlab o'rgatilishi maqsadga muvofiq. Ammo eslatib o'tish joizki, grammatikani bolalarga o'rgatish uchun qiziqarli va samarali yo'llar sifatida yuqorida aytib o'tilgan faoliyat turlarining barchasini o'qituvchi dastavval mavzudagi grammatik materialni tushuntirib berishi va undan so'nggina materialni oydinlashtirish hamda mustahkamlash uchun ulardan foydalanish lozim.

1.3 Grammatika va stilistikaning bog'liqligi

Grammatikaning gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishi, so'z shakllari va gap qurilishi kabi hodisalar haqida umumiy qoidalarni belgilab berishi nazarda tutilsa, uning stilistika bilan ham aloqador ekani aniq tasavvur qilinadi. Stilistika birinchi galda fikrni ravshan va aniq bera olish uchun grammatika belgilab bergan umumiy qoidalardan qaysi birini qanday holatda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lishini belgilab beradi. Gapda fikrni tushunarli ifodalash uchun faqat grammatika qoidalariga rioya qilishning o'zigina kifoya qilmaydi, gapni stilistik to'g'ri tuza bilish ham kerak¹. Quyidagi misollarga e'tibor qiling: "Sessiyada ishtirok etgan rayon partiya komitetining sekretari sessiya oxirida so'z olib so'zladi, ...bu nuqsonlarni tugatish uchun zarur yordam ko'rsatishlari zarur." Bu gaplar grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lsa ham, sessiya, so'z, zarur so'zlarining o'rinsiz takrorlanishi stilistik nuqson sanaladi. Ko'rinadiki, grammatik hodisalar stilistikaning ham tahlil qilish ob'yektidir. Lekin bunday tahlilning usul va maqsadlari grammatika va stilistikada bir xil emas. Morfologiyada so'z tuzilishi, so'z formasining yasalishi, grammatik ma'no ifodalovchi morfologik vositalar o'rganiladi. Stilistikada esa faqat fikrning u yoki bu emotsional-

¹ Solijonov Y. Badiiy nutq // O'zbek tili va adabiyoti, 1979, 2-son. 71-75-betlar. –b.156

ekspressiv bahosini ifodalashga xizmat qiladigan morfologik formalar tekshiriladi. Sintaksis gapda soʻzlarning birikish yoʻllarini, soʻzlarning gaplardagi oʻzaro aloqasini, gapning strukturasini, tiplarini, gap boʻlaklarini tekshiradi. Lekin gapda ifodalanadigan fikr u yoki bu sintaktik kopstruksiyalarni qanday qoʻllashga, munosabatlarni ifodalashning u yoki bu usullarini ishlatishga qarab turlicha baho olishi mumkin. Stilistikada bir xil maʼno, bir xil fikrni ifodalovchi parallel vositalar oʻrganiladi. Stilistika gap boʻlaklarining maʼnodoshligi, gaplarning fikrdoshligini tekshirayotganda sintaktik sinonimiya hodisalarini bir-biriga qiyoslash, taqqoslash prinsipi asosida ish tutadi, ulardan har birining fikr ifodalashdagi ekspressiv maʼno tafovutlarini aniqlaydi. Xullas, stilistika grammatik hodisalarni fikrga turlicha boʻyoq va stilistik ohang beruvchi ekspressiv vositalar sifatida izohlaydi, tushuntiradi. Stilistika (yunoncha . stylos- yozuv, xat tayoqchasi) uslubshunoslik, uslubiyat- tilshunoslikning til uslublarini tadqiq etadi .

«Til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir»¹. Binobarin, kishilar oʻrtasidagi aloqa-aralashuv protsessini uyushtiruvchi ijtimoiy hodisa boʻlgan tilning roli nihoyatda kattadir. Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan maʼlum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilma-xil koʻrinishlarining paydo boʻlishiga olib keladi. Nutqning bu xilma-xil koʻrinishlari nutq stillari deb yuritiladi. Nutq stillari — ifoda vositalari sistemasining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq koʻrinishlaridir. “Assalom, Elnurjon aka! Ming-yuz ming qatla shukur: xatingiz, xushxabaringiz keldi. Baxtimizga hamisha salomat boʻling. Ayamlar aytishlaricha (tashvishlanmang, sihatlari oydek), butingiz orasidan shamol oʻtib yursa bas emish. Gapga shahar berasiz. Lekin, Elnurjon aka, meni shunaqangi noqulay ahvolga qoʻyishingiz insofdan emas. Ayamlar hadeb maktubingizni toʻlasicha oʻqib berishimni qistaydilar. Qani aytingchi, haligi

¹ Sultonova M. Yozuvchi uslubiga doir.- Toshkent: Fan, 1973. 48-91-b. –b.118

shoʻxlik aralash erkaliklarni, «yomon yigit» ekaningizga iqrorligingizni qay yuz bilan oʻqib beray u kishiga? Endi bilsam sizda ham ayyorlik misqolidan anchagina bor ekan shekilli... “. Bu xat oʻzining tuzilishi, sintaktik qurilishi, soʻz tanlash va ishlatish va boshqa leksik, grammatik xususiyatlariga koʻra bir-biridan keskin farq qiladi. Birinchi xatda rasmiy yozishmalarga xos soʻz va iboralar ishlatilgan. Ikkinchi xat esa ikki sevishgan yordan birining javob maktubi boʻlib, unda soʻz tanlashda va grammatik qurilishda jonli soʻzlashuv nutqiga xos erkinlik sezilib turadi, emotsional-ekspressiv boʻyoqli soʻzlar tekst mazmuniga samimiylik ruhini kiritadn. Bu xat misolida yana shularni taʼkidlash mumkinki, kishilar tildan u yoki bu aloqa doirasida foydalanishda tarkibiy qismlari bir-birlari bilan uzviy bogʻlangan va bir butunlikni tashkil qiladigan ifoda vositalarinnng tuzilishiga ongli ravishda rioya qilishga majbur boʻladilar. Nutq stillarining har biri alohida yagona bir sistemani tashkil qiladi. Nutq stilining bir-biriga bogʻliq elementlar sistemasini tashkil qilishi aloqa-aralashuv quroli boʻlgan tilning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Toʻgʻri, tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lugʻat sostavining har biri ham alohida bir sistemani, tilning oʻzi esa yaxlit holda butun sistemani tashkil etadi. Tilning funksional stillari mana leksik, grammatik va fonetik sistemalarga xos barcha vositalarning maʼlum kommunikativ maqsadga koʻra uyushishi tufayli bunyodga keladi. U faqat muayyan hodisalar sostavi bilangina emas, balki ularning bogʻlanishi, aloqasi va munosabatlari bilan ham xarakterlanadi. Demak, nutq stillari tilning vazifasi — funksiyasi bilan bevosita bogʻliq boʻladi. Shuning uchun ham ular funksional stillar deb yuritiladi. Funksional stilning umumxalq tili xazinasidan tanlab olgan vositalari ayni shu stil sistemasini tashkil qiladi. Tildagi bu stilistik hodisalar tarqoq xarakterda boʻlmay, balki kommunikativ vazifasi va umumiy stilistik boʻyogʻi bilan oʻzaro aloqador elementlar sistemasini tashkil etadi. Demak, tilning stilistik sistemasini taʼriflashda til birliklaridagi funksional-stilistik boʻyoq muhim belgi sifatida asosga olinishi kerak. Ekspressiv-stilistik boʻyoq esa, asosan, soʻzlarning oʻzaro semantik munosabati tufayli sodir boʻladi. Buni, ayniqsa, bir sinonimik qatordagi soʻzlarni taqqoslaganda yaqqol koʻrish mumkin. Masalan, jilmaymoq, iljaymoq, irjaymoq,

tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq kabi bir sinonimik qatordagi soʻzlar oʻz stilistik boʻyogʻiga koʻra farqlidir. Jilmaymoq va iljaymoq soʻzlari stilistik boʻyogʻi jihatidan neytral hisoblanadi. Irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq soʻzlari salbiy bahoga ega. Bu salbiy baho irjaymoq soʻziga nisbatan tirjaymoq soʻzida, tirjaymoq soʻziga nisbatan ishshaymoq soʻzida, ishshaymoq soʻziga nisbatan irshaymoq soʻzida kuchliroq. Baʼzan yakka holda olingan soʻz va grammatik qurilish stilistik boʻyogʻining qaysi stilga mansubligini aniqlash ham qiyin boʻladi. Soʻz va grammatik qurilishning stilistik boʻyogʻi faqat maʼlum nutq matnida boshqa elementlar bilan boʻlgan munosabat va bogʻlanishda shakllanadi. Bunday stilistik boʻyoq nutq situatsiyasida reallashadi. Masalan, tulki soʻzi yovvoyi hayvonlarning bir turiga nisbatan ishlatilsa, stilistik boʻyogʻi neytral boʻladi; odamga qarata «quv, ayyor» maʼnosida qoʻllansa, bu soʻz muayyan stilistik boʻyoq kasb etadi. Adabiy tilning stilistik sistemasi jargon, mahalliy dialekt va shuning kabi tildagi boshqa hodisalar bilan ham maʼlum munosabatda boʻladi. Masalan, umumxalq tiliga jargonlar, koʻpincha, oddiy soʻzlashuv stili orqali kirib keladi. Badiiy nutq stilida esa baʼzi personajlarning tilini individuallashtirish uchun ulardan qisman foydalaniladi.

Dialektal soʻzlar ham adabiy til stillari sistemasi bilan asosan oddiy soʻzlashuv va baʼzan badiiy nutq stili orqali munosabatda boʻladi¹. Dialektal soʻzlar oʻz sistemasi doirasida, odatda, maxsus stilistik boʻyoqqa ega boʻlmaydi. Ammo dialektizmlar adabiy tilning muayyan funksional stili doirasiga oʻtishi bilan oʻsha stilga mos va muvofiq keladigan stilistik va emotsional boʻyoq olishi, masalan, oddiy soʻzlashuv stiliga yoki poetik stilga xos boʻyoq kasb etishi ham mumkin. Oddiy soʻzlashuv stilining koʻpgina xususiyatlari kelib chiqishiga koʻra dialektlarga borib taqaladi. Lugʻatlarda alpoz, manot («soʻm»), yalpizlamoq kabi soʻzlarning bir yoʻla shevaga hamda soʻzlashuv tiliga oidlik («obl. razg.»— oblastnoye-razgovornoye slovo) belgilari bilan berilishi ham bejiz emas. Shuni ham aytish kerakki, nutq stillari sistemasini tashkil qiluvchi vositalarning bir-biri bilan oʻzaro bogʻliqligi ayni shu nutq stilining asosiy funksiyasidan kelib chiqadi.

¹ Umirqulov B. Poetik nutq leksikasi.-Toshkent: Fan, 1990. –b.67

Masalan, ilmiy stilning asosiy funksiyasi — tabiiyot va ijtimoiy hayot hodisalarini, u yoki bu fikrning logik isbotini aniq taʼriflash va izohlashdan iborat. Ilmiy stilning mantiqiy xarakteri uning leksik-frazeologik va grammatik xususiyatlarida oʻz ifodasini topadi. Bu stilda narsa va hodisalarni aniq belgilovchi va toʻgʻri maʼnoda ishlatiluvchi terminologik xarakterdagi soʻz, iboralar koʻpchilikni tashkil qiladi. Nutq stili sistemasini tashkil qiluvchi elementlarning baʼzilar boshqa bir stil tarkibida ham uchrashi mumkin. Lekin bu elementlar tarkibiy qismlarining yigʻindisi ayni bir stilga mansublikni koʻrsatadi. Masalan, ilmiy terminlar rasmiy, publitsistik va soʻzlashuv kabi turli stillarda ishlatilishi mumkin, lekin ularning stilistik jihatdan bir xil boʻlgan leksik, grammatik va fonetik hodisalar bilan bogʻlanib, bir butun stilni hosil qilishi faqat ilmiy stil tarkibidagina roʻyobga chiqadi. Demak, har bir nutq stili oʻzining barcha elementlari bilan yagona va alohida maqsad uchun boʻysungan muayyan til vositalari kompleksiga ega. Shunga koʻra, nutq stili — ifoda vositalarining maqsadga muvofiq uyushgan sistemasidan iborat deyish mumkin. Nutq stillari til taraqqiyotining maʼlum davrida asta-sekin shakllanadi va oʻzgarishlarga uchraydi. Masalan, XX asr boshida hozirgi Oʻzbekiston hududida nashriyot va vaqtli matbuot ishlari doirasining kengayib borish bilan bogʻliq holda oʻzbek tilida publitsistika stili yuzaga keldi. Oʻzbek adabiy tilidagi bu yangi stilning leksik, frazeologik va grammatik vositalari rivojini rus gazeta va publitsistik stilning barakali taʼsiri-siz tasavvur qilish qiyin. Chunonchi, 1903—1917 yillardagi oʻzbek adabiy tili leksikasini maxsus tekshirgan professor A. K. Borovkovning koʻrsatishicha, bu davr vaqtli matbuotida, ayniqsa, siyosiy leksika va frazeologiyaning rivojlanishida rus tilining taʼsiri juda katta boʻldi. 1920 yillardan esa badiiy stil boyidi va taraqqiy qildi. Publitsistik stil shakllandi, umumxalq tili zaminida rasmiy, ilmiy singari yangi nutq stillari vujudga keldi. Nutq stil tushunchasi — ogʻzaki va yozma nutq formalari bilan uzviy bogʻliq. Bir nutq stili aloqa formalarining har ikkalasida ham ishlatilishi mumkin. Masalan, ilmiy stil aloqaning yozma formasida ham (ilmiy kitoblar, maqola, darslik), ogʻzaki formasida ham (leksiya, doklad va boshqalar) uchraydi. Soʻzlashuv stili, odatda, kishilarning oʻzaro ogʻzaki fikr almashuv

murosa-soatlarida ishlatilsa ham, ammo undan yozma nutq aloqalarida, masalan, xat, kundalik, esdalik kabilarda ham foydalaniladi. Shuni ham aytish kerakki, nutq stillari aloqa formalarining ifoda vositalarini tanlashga bo'lgan ma'lum ta'sirini inkor qilmagani holda, hamma vaqt o'zlarining asosiy belgi-xususiyatlarini saqlaydi. Masalan, yozma aloqa formasida so'zlarni e'tibor bilan tanlash va nutqni grammatik jihatdan aniq shakllantirish tufayli fikrni yana ham ravshan va tushunarli ifodalashga erishiladi. Tilda turli nutq stillarining mavjudligi umumxalq tili birligini inkor etmaydi. Har qanday so'z qaysi stilda qo'llanmasin, u umumxalq tili lug'atiga mansub bo'ladi. U yoki bu nutq stilida ishlatiladigan har qanday grammatik konstruksiya til grammatik sistemasining tarkibiy qismi hisoblanadi¹. Shu tilda so'zlashuvchilar vaziyat va aloqa xarakteriga qarab tilda mavjud bo'lgan nutq stillarining birortasidan foydalanadi. Barcha nutq stillari shu til egasining umumboyliги sanaladi. Masalan, rasmiy ishlar doirasida so'zlayotgan yoki yozayotgan kishi rasmiy stil normalariga rioya qilishga harakat qiladi; ilmiy faoliyatda esa ilmiy stil normalariga rioya qilishga intiladi. Nutq stillari o'zlariga xos belgi va farqlardan qat'i nazar, adabiy til normalari asosida umumiylikka ega. Adabiy norma tilning tovush sistemasini, grammatik qurilishi hamda uning lug'at sostavidagi eng tipik hayotiy va zaruriy elementlarini tanlab olish asosida tashkil topadi. U tilning eng yuksak, ishlangan, silliqdashgan formasidir. Adabiy normalar faqat yozma adabiy til uchungina taalluqli bo'lmay, u og'zaki adabiy til uchun ham zaruriy holatdir. Shuniig uchun adabiy tilning og'zaki formasida (doklad va leksiyalar, radio va televideniyedagi chiqpshlar, jonli suhbatlar) ham adabiy normaga bo'ysuniladi, uning qonun-qoidalarpgа rioya qilinadi. Funksional stillar nutq ko'rinishlarining asosiy funksiyalariga (aloqa aralashuv; ta'sir etish vositasi bo'lishiga) muvofiq qismlarga bo'linishidir. Shunga ko'ra adabiy tilning quyidagi funksional stillari ajratiladi: 1) so'zlashuv stili; 2) rasmiy stil; 3) ilmiy stil; 4) publisistik stil; 5) badiiy stil. Tilning bu funksional stillari inson faoliyatining u yoki bu sohasiga mos keluvchi umumxalq adabiy tilining turli xil ko'rinishlaridir. Funksional stillarni nomlash va atash ham ularning qanday aloqa doirasida

¹ Umurov H. Adabiyot nazariyasi.- Toshkent: O'qituvchi, 2002. 141-162-betlar. -b.195

ishlatilganligiga qarab belgilanadi. Chunki bir xil narsa va hodisalar haqidagi fikrlar turli xil stillarda birdek bayon qilinmaydi.

1.4. Ispan tili grammatikasiga kirishda zamonaviy texnologiyalar manbai

Dunyoning eng mashhur saytlaridan biri – AdMe.ru o‘z faoliyatida doimiy izlanish va yangiliklarni qo‘llab borishi hech kimga sir emas. Ayniqsa, nashrning xorijiy tillarni o‘rganish sohasidagi manbalar asosida tuzgan foydali, sifatli maqolalari ko‘pchilik o‘quvchilarning e’tirofiga sazovor bo‘ldi¹.

Quyida ispan tilini o‘rganuvchilar uchun eng qiziqarli zamonaviy manbalarini ko‘rib chiqamiz:

Online kurslar:

Proespanol.ru —ispancha qiziqarli manbalar.

Hispanistas.ru —kitoblar, audio va videolar.

Lingvaclub.ru —grammatika va leksikologiya.

27espanol.com —daraja olish.

Love-spain.ru —jadvallar asosida o‘rganish.

Spanishgrammarguide.com —atamalar orqali o‘rganish.

Poliglotty.blogspot.ru — 500 eng kerakli so‘z.

Hispanista.ru —Online darslar.

bbc.co.uk —ma’lumotlar olish.

Studyspanish.com —grammatikani o‘rganish.

Espato.ru —mashqlar bajarish.

Donquijote.org —yozma mashqlar bajarish.

Online-spanish-course.com —online o‘rganish.

Babbel.com —o‘qish kurslari.

Diplomas.cervantes.es —DELE bo‘yicha tayyorlash.

Ispancha ijtimoiy tarmoqlar:

Instagram.com — Ispancha so‘zlar va rasmlar.

vk.com —“Men Ispaniyani sevaman” (Me gusto Espana) tarmog‘ida.

¹ Umurqulov B. Badiiy adabiyotda so‘z. - Toshkent: Fan, 1993. 5-34-betlar. –b.87

vk.com — «визуальный» испанский. – Ispancha so'zlashuvlar.

facebook.com — Ispan o'rtog'lar bilan tanishish.

facebook.com —ispancha ma'lumotlar guruhi.

Video va audio darslar:

YouTube.com —“Poliglot” darslari.

Recursosdidacticos.es —audio darslar.

Spanishdict.com —online kurslar.

YouTube.com — ispancha darslar.

Cvc.cervantes.es — Servantes institute darslari.

Lingus.tv– tilshunoslik darslari

es.euronews.net —ma'lumotlar kanali.

Lug'atlar:

Rae.es —ispancha lug'atlar

Wordreference.com xalaqaro lug'atlar

Multitran.ru —online tarjimonlar

Vocabulix.com —barcha so'zlar.

Programmalar

Play.google.com — so'zlashuv

Itunes.apple.com — so'zlashuv.

Doimiy takrorlar va tushunarsiz grammatik mashqlardan charchaganlar uchun tilni o'rganish borasida yaqindan ko'maklashadigan yordamchi-manbalar ro'yxatini tuzdik. Ular bilan hatto zerikarli o'quv jarayoni ham g'aroyib sarguzashtga aylanadi. Muhimi, doimo yodda tuting— til o'rganishdagi muvaffaqiyatning kaliti doimiylikdir¹!

Xorijiy tillarni quvnoq va qiziqarli tarzda mustaqil o'rganishning juda ko'plab yo'llari bor. Sasha Chikago to'plagan 6 metod orqali bu jarayonni yanada sodda va mazmunli qilishingiz mumkin.

Ispan tilida shunday turg'un ibora va birikmalar borki, bir qarashda tushunish qiyin bo'lsa ham, bilib olish zarar qilmaydi. Biz ulardan eng

¹ Yo'ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi.- Samarqand: SamDU nashri, 1982. 53-57-b. –b.125

mashhurlarini oddiy jadvalga tuzish orqali foydalanishingizga qo'shimcha qulaylik yaratadi.

Ispan tili jargonlaridan 150 ta ifoda

Ko'p hollarda maktab, kollej yoki oliy o'quv yurtlarida qat'iy, tartibli va real hayotdan juda uzoq bo'lgan an'anaviy ispan tilini o'qitishadi. Ammo so'zlashuv tili shunday jargon va o'tkir ifodalarni o'z ichiga qamrab olganki, aynan ular tufayli til jonli va jozibali ko'rinishga ega bo'ladi.

Biz chet elliklar bilan oddiy muloqot davomida sizga o'ta rasmiy bo'lib ko'rinmaslikka yordam beruvchi so'zlar ro'yxatini tuzganmiz.

Istalgan suhbatda asqotuvchi 170 ta ispancha fe'llar

Ispan tilining o'ziga xos jihatlaridan biri – bu unda birikmali fe'llarning mavjudligidir. O'z navbatida, ana shu fe'llar qo'shimcha va ravishlar bilan birgalikda yaxlit ma'noni anglatadi. Ularning ma'no yaxlitligini uzoq davom etadigan ilmiy tadqiqotlarsiz aniqlash mushkul albatta, biroq so'z birikmalarini eslab qolish ortiqcha qiyinchilik tug'dirmasa kerak. Biz ro'yxatda lotin amerikaliklar va ispanlar odatiy muloqotda qo'llaydigan fe'llarni ko'ramiz.

DELEga tayyorgarlik ko'rishda yordam beruvchi 15ta bepul manbani ko'ramiz.

DELE imtihonini topshirish xorijdagi o'quv yurtlariga o'qishga kirish, ispan tilini bilishni talab qiladigan ishga joylashishda muhim sanaladi. Umuman, ushbu sertifikat qarshingizda rivojlanishga yo'l ochib beruvchi imkoniyatlarni taqdim etadi. Biz tavsiya etadigan 15 ta bepul manba esa bu yo'lda sizga yaqindan yordam berishiga aminmiz.

Ispan tilini o'rganuvchilar uchun 10 ta serial

Ispan tilini o'rganishning film ko'rish uslubi hammaga birdek yoqsa kerak. Taqdim etadigan filmlarimiz odatiy kinofilmlar bilan taqqoslaganda sodda dialoglari, jonli tili, qisqa davomiyligi, qismdan qismga qahramonlarning ovozigacha ko'nikma hosil bo'lishi bilan ajralib turadi. Quyidagi sara ro'yxatdan til bilish darajangiz va sevimli janringizga mos istalgan serialni topishingiz mumkin.

Yevropa tillarini o'rganish uchun 12 foydali sayt

Agar siz bitta xorijiy tilni bilsangiz, yana bittasini o'rganib oling, oson bo'ladi.

Siz uchun podkastlar, o'yinlar, opera ariyalari va detektiv hikoyalar orqali mustaqil ravishda fransuz, nemis, italyan hamda ispan til o'rganishga ko'maklashuvchi saytlarni tayyorladik.

Ispan tilida so'zlashamiz:

Ispan tili dunyodagi keng tarqalgan tillardan biri bo'lib, Ispaniya, Argentina, Kuba va boshqa aksariyat davlatlarning aholisi aynan ispan tilida so'zlashishadi. Demak, ispan tili nafaqat ish yoki biznes uchun, balki ko'ngilochar sayohatlar uchun ham nihoyatda foydali hisoblanadi. Bu yerda siz Serventes, Lope de Vega va Lorkaning ona tilidagi manbalar bilan tanishishingiz mumkin.

Ispan tilini egallashning 33 foydali manbasi

Ispan tili bugun dunyodagi eng mashhur ikkinchi til sanaladi. Sabab: boshlang'ich o'rganuvchilar grammatika va talaffuzda u qadar katta qiyinchilikka duch kelishmaydi. Tadqiqotchilarning fikricha, yaqin orada ispan tili ingliz tilini surib chiqarib yer kurrasida birinchilikni o'z qo'liga olishi mumkin.

1.5. Badiiy nutqning grammatik, so'z yasaliş va fonetik xususiyatlari va uning sintaksisi

Grammatika, so'z yasaliş va fonetika leksika va sintaksis kabi dunyo til modelining ishtirokchilari sanaladi. Turli tillarda dunyo turlicha eshitiladi, turlicha tuziladi, turli so'z yasaliş modellari tavsiya qilinadi. Hattoki, turli tillarda hayvonlar ovozi ham turlicha eshitiladi. Masalan, itning xurushi o'zbek tilidagi "vov-vov", rus tilida "gav-gav", yapon tilida "vyan-vyan" shaklida qo'llaniladi¹.

Har bir ma'daniyatni o'zining fonetik model dunyosi mavjud, unda o'zining birikmalari, tovushli ifodalar go'zalligi borasidagi tasavvurlar bor. Agar o'zbek kishisi, masalan, Pushkinning "Sizni sevar edim..." ni xitoy yoki vyetnam tilidagi tarjimasida eshitsa, intellektual shokka tushadi va Pushkinning matni juda g'alati

¹ Yo'ldoshev B., Bobojonov F., Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari.-Navoiy: Navoiy DPI nashri, 2001. 4-7-betlar.-b.78

eshitiladi. Hatto tilni bilmay turib, “benuqson” fonetika bilan to’qnashganimizda biz qandaydir o’zimizga tushunarsiz tovushlar o’yinini his etamiz.

Haqiqatan ham, grammatika, fonetika va so’z yasaliishi badiiy ijodkorlikda katta rol o’ynaydi. Ko’pgina vaziyatlarda fonetik yoki grammatik birikmalar milliy yoki dunyo madaniyatida butun bir syujetlar yaratguvchi sifatida yuzaga kelishi mumkin. Shunday qilib, qadimiy yunonlar fonetik jihatdan o’xshash bo’lgan “Kronos” (Zevs o’ldirgan otasi) va “Xronos” (vaqt) so’zlari butun bir an’anani keltirib chiqardi. Aynan vaqt o’z bolalarini yeb qo’yadigan maxluq bilan bog’langan. Buyuk xudolar esa vaqt ustidan g’alabaga erishgan va abadiylikka erishgan. Bu fikrlar fonetik birikmalar natijasidir.

Ispaniya ilohasi Aprodinon fonetik jihatdan yaqin yunon tilidagi “afros” (ko’pik) so’zi bilan yaqinligi Yevropa madaniyatining eng go’zal afsonalaridan biri bo’lgan “ko’pikda tug’ilgan go’zal Afrodita - sevgi ma’budasi” haqidagi afsonaga sabab bo’lgan. Hozirgi kunda butun dunyoda dengiz ko’pigidan dunyoga kelgan go’zalga bag’ishlangan minglab she’rlar va tasvirlar mavjud:

Ey Afrodita, ko’pik bo’lib qol,

Qo’shiqqa so’z bo’lib qayta ol... (O.Mandelshtam)¹

Ispan ma’daniyatida fonetik jihatdan yaqin bo’lgan Yevropa ma’daniyatiga iblis va vampirdan tortib, soqchi va qahramon sifatida kirib keladi. Ko’rib turibmizki, fonetika, nafaqat nutqning ifodaliroq va go’zalroq bo’lishiga yordam berib qolmasdan, balki yana bir qancha vaziyatlarda obraz yoki syujetni yaratish uchun hal qiluvchi ma’noga ega bo’ladi.

Grammatika ham huddi shunday natijaviy xarakterga ega. Rus tilidagi rodlar (mujskoy va jenskiy) kategoriyasining mavjudligi jonsiz narsalarga nisbatan ishlatilganda, boshqa ma’daniyatda uchrata olmaydigan o’ziga xos syujetlar yaratadi.

Shunday qilib, fonetika va grammatika taassurotni kuchaytiribgina qolmasdan, balki bir qancha vaziyatlarda asarning ma’noviy markazini yaratish bilan asosiy rolni o’ynaydi.

¹ Yo’ldoshev M., Isoqov M., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.—b.187

Haqiqatda, tez-tez fonetik usullar - alliteratsiya (bir tipli undoshlar yig'ilishi) va assonans (bir tipli undoshlar yig'ilishi) o'zidan-o'zi ma'no tug'dirishmaydi, ular shunchaki yordamchilari funksiyasini bajaradi. Bir qancha shoirlar (asosan bu futuristlar uchun xarakterli) qandaydir sof jarangdorlikka ega mazmun anglatib, katta qiziqish uyg'otgan, lekin butunligicha muvaffaqiyatga olib bormagan.

Tovush va obraz o'rtasida, shubhasiz, o'zaro bog'liqlik mavjud, lekin muntazam emas, va ko'p kanalli aloqalarga ega, tegishli ravishda ko'pgina izohlashlarga ruxsat beradi.

Shunga o'xshash fikrni grammatika haqida ham aytish mumkin. Adabiyotda grammatik normalar turli maqsadlar bilan doimiy ravishda buzilib keladi. Gomer ijodida gekzometr (sakkiz misrali, musaddas uslubi) ni saqlash maqsadida grammatik normalardan voz kechadi. Yangi davr adabiyotida grammatika buzilishlari doimiy ravishda sodir bo'ladi. Bunday buzilishlar umumiy tarzda "anakoluf" nomini olgan, va hozirgi kunda anakoluf hamma joyda uchraydi. Bu tushuncha so'z birikmalarining o'zaro aloqalarining atayin buzilgani (ko'pincha qahramonning hayajonini berish uchun), va tugallanmagan yoki bo'lmasam. noto'g'ri tuzilgan gaplar (yoki hayajonni, yoki qahramonning ilmsizligini ta'kidlaydi), muallifning hosil qilgan shakllari bo'lib hisoblanadi. Aniq qilib aytganda, har qanday ko'zga tashlanuvchi inversiya hodisasi norma nuqtai nazaridan grammatik buzilish sanaladi.

Lekin fonetik va grammatik og'ishlar va topilmalar katta darajada rezonatorlar funksiyasini bajaradi. Badiiy asar og'irlik markazi, qoidaga ko'ra ular bilan bog'lanmagan. Boshqa bir masala - so'z yasalishidir. Bu yerda, asosan XX asr adabiyotida juda tez-tez badiiy nutqning mohiyati namayon bo'ladi. So'z ijodkorligi jarayoni o'zining original dunyo shaklini yaratish bilan bevosita bog'langan. Axir, o'ylab ko'radigan bo'lsak, unda har qanday asl metafora so'z yasalish elementidan tarkib topadi. Adabiyotda, asosan XX asr she'riyatida so'z yasalishining roli juda ham ulkan. Shoir juda ham tez-tez tilning imkoniyatlari tugasa yoki fikrni muqobili bilan ifodalash imkoni bo'lmay, qandaydir sabablarga ko'ra bir-biriga aloqasi bo'lmagan vaqtda so'zlarni yaratadi.

Velimir Xlebnikova ijodida soʻz yasalihi poetik dunyo tuzilishining markazi boʻlishi qiyin kechadi. Soʻz yasalihi sohasidagi anchagina obroʻli mutaxassislardan biri Xlebnikova, V.P.Grigoryev shu munosabat bilan yangi “mifoneologizm” atamasini kiritadi, bu esa shunday soʻz yasalihi, dunyoni haqiqatan qayta yaratib, qayta nomlaydi¹.

Zamonaviy sheʼriyatni faol soʻz ijodkorligi tashqarisida umuman tasavvur qilib boʻlmaydi. Boshqa masala shundaki, mohir shoirda soʻz ijodkorligi birdan-bir maqsad boʻlmaydi. Bu yangi dunyo haqida nimadir deyish usulidir. Isteʼdodi kamroq muallifda esa soʻz oʻyini koʻpincha birdan-bir maqsad boʻladi, bu esa hech nimani ochib bermaydi va hech qayerga olib bormaydi.

Agar leksika predmetlar haqidagi kishilarning bilimini aks ettirsa va tushunchani shakllantirsa (har qanday soʻz - doimo qandaydir maʼnoda predmetning tushunilishidir), unda sintaksis predmet va tushuncha oʻrtasidagi munosabatni aks ettiradi. Aytaylik, “qush uchyapti” gapi “qush” (bu leksika doirasida boʻlib, qushning nimaligini bilishimiz kerak) va “uchmoq” (bu ham leksika boʻlib biz uchishning nimaligini tushunamiz) oʻrtasidagi munosabatni aks ettiradi. Sintaksis vazifasi - shu tushunchalar oʻrtasida aloqa oʻrnatishdir. Sintaksis ham leksika singari dunyoning modelini yaratadi. Tillarning oʻrnatgan sistemalarining turli madaniyatlardagi munosabatlari bir-biridan ancha farq qiladi. Shunday tillar ham borki, amalda zamon munosabati aks etmaydi. “U kecha baliq oviga bordi” jumlasida amalda oʻsha tillarga tarjima qilish imkoni yoʻq, chunki leksika “kecha va bugun” tushunchasini qayd etmagan, grammatika va sintaksis esa zamon munosabatini ifodalashga imkon bermaydi. U yoki bu sintaktik model bilan har qanday toʻqnashuv qiyinchilik tugʻdiradi. Aynan shu sababli, masalan, oʻzbek oʻquvchi va talabalari, ingliz tilini oʻrganayotib, zamonlar sistemasi bilan bogʻliq qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, asosan Perfect guruhidagi feʼllar bilan.

¹ Аверинцев С.С. Древнегреческая поэтика и мировая литература //Поэтика древнегреческой литературы. М., 1981. С. 8, 6.-с.194

Badiiy adabiyotda sintaktik modelda leksikadagi kabi taqdir yotadi: badiiy nutq qo'yilgan normaga tayanadi, lekin bir vaqtning o'zida bu normani qandaydir yangi aloqalar o'rnatib zaiflashtiradi va shaklini o'zgartiradi.

Har bir yozuvchining o'zining sintaktik tasviri, badiiy dunyosida cheklangan o'zining afzal ko'rgan sistemasi mavjud. Ba'zilar aniq-ravshan sintaktik konstruksiyalarni afzal ko'rishadi, boshqalar esa (masalan, L.N.Tolstoy) - murakkab, og'ir konstruksiyalarni. She'r va nasrning sintaktik tasvirlari yaqqol farqlanadi.

Bir so'z bilan aytganda, matnning sintaktik tasviri ko'pgina omillarga bog'liq. Shular bilan birgalikda dunyo madaniyati tasvirlangan va "norma buzilishi" ning ko'pgina xarakterlari o'zlashtirilgan. Bularsiz hozirgi kunda badiiy nutqni umuman tasavvur qilib bo'lmaydi. Bunday usullar "sintaktik figuralar" nomini olgan. Bunday usullarning bir qismi bir vaqtning o'zida leksika va sintaksisga taaluqli bo'lib, ularni leksik-sintaktik deb atash qabul qilingan, boshqalari esa asosan sintaksis doirasiga taaluqli bo'lib, shu sababli haqiqiy sintaktik deb nomlanadi.

IKKINCHI BOB. ISPAN VA O'ZBEK TILLARIDA STILISTIKA VA UNING FUNKSIONALLIGI

2.1. Leksikologiya va stilistika

Leksikologiya tilning lugʻat tarkibini, uning tarixiy qatlamlari, boyib borishi va taraqqiyot yoʻllarini, soʻzni, uning maʼnosini, qoʻllanishini va shu kabi masalalarni oʻrganadi. Leksik stilistika ham lugʻat tarkibini oʻrganadi, lekin uni soʻz ishlatish, soʻzdan foydalanish qonuniyatlari tomonidan tekshiradi. Leksik stilistika soʻz yoki soʻz birikmalarning ekspressiv tomonini oʻrganadi. Demak, bir xil til hodisasi leksikologik va stilistik tahlilda turlicha yoritiladi. Bu narsa leksikologiya bilan stilistikaning leksik hodisalarga yondashishdagi prinsipial farqini koʻrsatadi. Masalan, leksikologiya nutqning tugal fikr anglatadigan boʻlagi - gapda ishlatilgan soʻzning leksik maʼnosining yuzaga chiqishida kontekstning rolini byolgilaydi; stilistika esa soʻzning kontekstda bajarayotgan kommunikativ-ekspressiv vazifasi nuqtai nazaridan yoki soʻzning emotsional boʻyogʻi, uning ishlatilish sharoitiga bogʻliqligi jihatidan tekshiradi. Leksikologiya uchun soʻzlarning etimologiyasini belgilash juda muhim. Stilistika uchun esa soʻzlarning etimologiyasi uning muayyan kontekstda yoki nutq situatsiyasida hosil qiluvchi stilistik effektining sababi va mohiyatini ochishga koʻmaklashgan vaqtdagina ahamiyat kasb etadi. Masalan, tilimizga rus tilidan kirib kelgan stansiya, nomer kabi soʻzlar oʻziga xos stilistik effekt tugʻdirishi ham mumkin. Bu soʻzlarning har biri oʻz ishlatilish doirasida stilistik nuqtai nazardan betarafdir. Lekin ular tilimizdagi boshqa soʻzlar bilan oʻzaro maʼlum maʼno munosabatiga kirishish tufayli muayyan stilistik effekt kasb etadi. Soʻzlashuv stiliga xos maʼno bahosiga ega boʻlgan bu iboralarning birinchisi «yengiltak, beburd, tuturiqsiz, betayin (odam)» maʼnosini bildirsa, ikkinchisi «kallang, miyang ishlaydimi» maʼnosida qoʻllanadi. Shuningdek, rus tilidan oʻzbek tiliga shaklan oʻzgarib kirgan kampirak (konforka) soʻzi ham uchirmoq soʻzi bilan oʻzaro maʼlum semantik munosabat hosil etishi natijasida kampiragini uchirmoq iborasi yuzaga kelgan. Muayyan kontekst yoki nutq situatsiyasida hosil boʻluvchi bunday stilistik boʻyoqlar aniqlanayotganda soʻzning boshqa tildan kirib kelganliganni hisobga olish

o‘rinlidir. Leksikologiya so‘z ma‘nosi ko‘chishining turli tiplarini (masalan, metafora yoki metonimiyani) ham tekshiradi. Lekin leksikologiya bu hodisalarni til sistemasida mustahkamlanib, qat‘iylashib qolganligi jihatidan tekshiradi. Stilistika esa so‘z ma‘nosi ko‘chishining turli tiplarining emotsional-ekspressiv maqsadga qaratilgan tomonini o‘rganadi. Stilistika umumtil praktikasida mustahkamlanib qolgan figural (majoziy) ma‘nolargagina emas, individual semantik neologizmlarga ham alohida ahamiyat beradi. Individual semantik neologizmlarni o‘rganish stilistikaning asosiy vazifalari qatoriga kiradi¹.

2.2. Fonetika va stilistika

Fonetika nutq organlarining tovush hosil qilish paytidagi harakati va holati — artikulyatsiyani, tovush o‘zgarishi qonuniyatlarini, uning intonatsiyasi kabi masalalarni tekshiradi. Fonetik stilistika esa tovushlarning bir-biriga bog‘lanishining ekspressiv-stilistik imkoniyatlarini, xullas, nutq tovushlarining tilning ta‘sirchan vositasi bo‘lib xizmat qila olish usullari va qonuniyatlarini o‘rganadi. Fonetik stilistika nutqning ta‘sirchanligini oshirish vositasi sifatida nutq tovushlarining stilistik imkoniyatlaridan foydalanish usullari bilan qiziqadi. Nutqda tovush va ohangdan foydalanish, ta‘sirchanlikni kuchaytirish turlari xilma-xildir. Nutqni emotsional va ifodali qilishda alliteratsiya, assonans va tovush takrorlashning rang-barang ko‘rinishlari muhim rol o‘ynaydi. Narsa va jonivorlarning tovushlariga taqlid qilish hodisasidan ham stilistikada fikrni bo‘rttirib ifodalash va unga ekspressiv tus berish uchun keng foydalaniladi. Nutqni xushohang qilishning bunday usullarini proza asarlarida, maqol va matallarda, hatto xalq ertaklari va dostonlarining nasriy yo‘l bilan yozilgan o‘rinlarida ham uchratish mumkin. Unli va undosh tovushlarning fonetik jihatdan uyg‘unlashib, takrorlanib kelishi nutqni ohangli va ta‘sirli qiladi, til faktini esda saqlab qolishni osonlashtiradi. Nutqni ohangdor qilishning xilma-xil shakl va usullari o‘z tabiati va mohiyati bilan asosan she‘riy nutqqa xosdir. Poetik nutq ohang jihatidan ma‘lum tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli

¹ Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс // Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; М., 1990, С. 8.-с.203

ritmik nutqdir. Poeziyada nutqni ohang jihatidan ma'lum tartibga soluvchi vositalarni (masalan, ritm, qofiya, radif, bandlarni) keng qo'llash xarakterlidir. Shuning uchun she'r tuzilishi fonetik stilistikaning maxsus sohasi sifatida alohida ajralib turadi.

2.3. Tilning funksional uslublari

Jamiyat, unda faoliyat ko'rsatayotgan xalq tinimsiz rivojlanish va taraqqiyotda bo'lgani kabi ularning tili ham uzluksiz boyib borishi tabiiy bir holdir. Juda ko'p asrlardan buyon o'z xalqi va millatining aloqa vositasi bo'lib kelayotgan o'zbek tilining imkoniyatlari uning barcha ko'rinishlarida yana ham kengaydi, zamonlar silsilasida, badiiy ijod jarayonida sayqal topdi. U endi o'zbek xalqi uchun o'zaro aloqa qilish, muloqotda bo'lish va bir-birlariga xabar uzatish vositasigina emas, balki yuksak badiiy-estetik tuyg'ularni ham ifodalaydigan va xuddi shunday ta'sir ko'rsata va zavq bera oladigan nodir boylikka aylandi. Ana shu nodir boylikni, boshqacha qilib aytganda, ona tilimizning serqirra imkoniyatlarini butun nozikliklari bilan tahlil qilish va uni yana o'zining ijodkori bo'lgan xalqqa qaytarish o'zbek tili stilistikasi fanining bosh vazifasi bo'lib qoldi. Ushbu muhim vazifani hal etishga kirishishdan avval mazkur fanning mundarijasini belgilab olish maqsadga muvofiq bo'ladi. «Milliy til stilistikasining mundarijasi birmuncha keng bo'lib, u tilning barcha stilistik sistemasini tekshiradi. – degan edi soha tadqiqotchilaridan biri I.Rasulov. – Bu stilistik sistema stillardan tashqari, tilning yozma va og'zaki formalarini, adabiy va so'zlashuv nutqi ko'rinishlarini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, stilistika til birliklaridan qaysi biri u yoki bu stilda, yozma yoki og'zaki nutqda ko'proq ishlatiladi, degan masala bilan shug'ullanadi. Bundan tashqari, stilistikaga fikr va maqsadni ifodalashda til vositalarining to'g'ri tanlangani yoki tanlanmaganligini aniqlash hamda shu til vositalarini maqsadga muvofiq tanlash va ishlatish yo'llarini belgilash vazifalari yuklatiladi»¹. Mazkur kuzatishda qarab chiqiladigan o'zbek tili funksional stilistikasi (FS) masalalari ham milliy til stilistikasining ana shu mundarijasi tarkibida qaraladi. O'zbek tilining FSga oid mulohazalarni bayon etishdan avval funksional stilistika yoki funksional

¹ Yo'ldoshev M., Isoqov M., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.–b.187

uslub tushunchalarining mohiyati va ularning tasnifi haqida mulohaza yuritishimizga to‘g‘ri keladi.

2.4 Stilistikada funksional uslub tushunchasi

Stilistika alohida fan sifatida shakllangandan buyon funksional uslubshunoslik ham zamonaviy stilistikaning markaziy yo‘nalishlaridan biri sifatida soha tadqiqotchilarining e‘tiborida bo‘lib kelmoqda. Kishilar o‘z ijtimoiy faoliyatlarida tildagi barcha vositalardan – fonetik, grammatik, leksik, frazeologik birliklardan foydalanganlarida, avvalo, ularni o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqib, nutq mavzusiga, vaziyatga qarab tanlaydilar va qo‘llaydilar. Tilimizdagi vositalarning bir nechalab ko‘rinishlarga ega bo‘lishi, sinonimik rang-baranglik shunday yo‘l tutishga imkon beradi. Mana shu tanlash nutq jarayonida til birliklarining o‘ziga xos uslubiy chegaralanishini taqozo qiladi. Til birliklarini ijtimoiy muhitda tanlab ishlatish zarurati va ularni tilshunoslikda ilmiy-amaliy tahlil qilish stilistikada yangi sohani – funksional stilistikani vujudga keltirdi. M.N.Kojinaning ta‘rificha, «funksional stilistika – bu tilning turli muloqot doiralarida amal qilish qonuniyatlarini, inson faoliyatining u yoki bu sohalariga muvofiq kelish darajasini, shuningdek, funksional uslublar va boshqa funksional uslubiy ko‘rinishlarda til vositalarining tanlanish me‘yori va muvofiqligi jamlanadigan nutqiy tizimni o‘rganadigan tilshunoslik ilmidir». Anglashiladiki, tilda alohida uslublarning vujudga kelishi bevosita nutqiy jarayon bilan bog‘liq va undan tashqarida funksional uslublar (FU) to‘g‘risida gapirish mantiqsizlikdan boshqa narsa emas. Tilning ekspressiv imkoniyatlari va uning qo‘llanishidagi chegaralanish va xoslanishlar ham faqatgina nutqiy jarayon tufayli namoyon bo‘ladi. Shuning uchun masalaga til uslublari va nutq uslublari tushunchalari nuqtai nazaridan yondashish, savolni FUlar til hodisasimi yoki nutq hodisasimi, FUlarni ularning qaysi birining tarkibida qarash lozim, tarzida qo‘yish to‘g‘ri bo‘lmaydi. O‘zbek tilining ijtimoiy vazifasi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan funksional uslubshunoslik til va nutq dialektikasining bevosita mahsuli sifatida yuzaga kelgan bo‘lib, o‘zbek tili materialining o‘zbek muloqot shaklining turli ko‘rinishlarida namoyon bo‘lish

xususiyatlarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Insonlar hayoti va u mashg'ul bo'ladigan sohalarining turli-tumanligi ularning yoshi, jinsi, bilim darajasi, kasbi, jamiyatda tutgan mavqei va boshqa omillarga bog'liq ravishda tildan foydalanishning o'ziga xos manerasini, yana ham aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'ziga xos uslubini keltirib chiqaradi. Tildan foydalanishdagi uslublar rang-barangligining boisi ham ana shunda. Shuning uchun ham tildan foydalanishda har bir kishining jinsi, yoshi yoki kasbidan, u yashayotgan ijtimoiy muhitdan kelib chiqadigan o'z uslubi bo'lishi mumkin. Hayot jabhasi, insoniyatning faoliyat doirasi va ko'lami g'oyatda keng. Har bir ijtimoiy sohada tilni ehtiyojdan kelib chiqib iste'mol qiladi. Bu ham tabiiy ravishda tildan foydalanishning o'ziga xos tarzini, uslubini keltirib chiqaradi. Demak, tilni iste'mol qilish kompleksida har bir individning, kasb egalarining, ijtimoiy guruhlarning, hatto muloqot jarayonining o'z uslubi bo'lishi tabiiy. Funksional uslub tushunchasi nutqiy faoliyatning ana shu jihatlarini o'zida mujassam qiladi. Adabiy tilning barcha sathlarida, aytaylik, fonetik, leksik-frazeologik, grammatik sathlarida me'yorlarning mavjudligi ularning amalda bo'lishidagi o'z uslubiy me'yorlarini keltirib chiqaradi. O'zbek tili Fularining yashash shart-sharoitlari ko'lami g'oyatda keng. Bu uslublar o'zbek xalqi ijtimoiy hayotining barcha sohalarini qamrab olar ekan, faqatgina adabiy til doirasiga kirgan elementlar ularning faoliyatini ta'minlaydimi, degan savol tug'iladi. Yo'q, albatta. FUlar o'zbek umumxalq tilining manbalaridan oziqlanadi. Har bir FU o'zi xizmat qilayotgan ijtimoiy soha talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, bu manbalarga murojaat qiladi. Shuning uchun ham o'zbek tilshunosligining bugungi taraqqiyotida FUlarni o'rganish sotsiolingvistik jihatdan g'oyatda dolzarb masalaga aylandi. Buning asosiy sabablaridan biri mustaqillik sharoitida o'zbek lug'at tarkibida bo'lgan jiddiy o'zgarishlar, tilning turli muomala jarayonida aloqa imkoniyatlarining kengayganligi va tobora takomillashib borayotganligi bo'lib hisoblanadi. Ona tilimizning xalqaro nufuzi ortib borayotganligi, nafaqat mamlakatimiz doirasida, balki ayrim undan tashqarida ham bo'layotgan anjumanlarda xalqaro muloqot vositasi sifatida qo'llanilayotgani buning yaqqol dalilidir.

2.5 Funksional uslub tasnifi

Funksional uslublar tasnifi. Yuqorida qayd etganimizdek, agar har bir individ, kasb egasi yoki ijtimoiy guruhlarining tildan foydalanishdagi o'ziga xos jihatlarini inobatga oladigan bo'lsak, muayyan bir tildan foydalanishda ham son-sanoqsiz uslublarni o'rganishga to'g'ri kelar edi. Amalda esa buning imkoni bo'lmaydi. Shundan kelib chiqib, ularni muayyan guruhlariga ajratgan holda o'rganish, tasniflash zarurati paydo bo'ladi¹. Tilshunoslikning stilistika sohasi bilan shug'ullangan deyarli barcha taniqli olimlar FUlarga o'z munosabatlarini bildirishgan, ularning tasnifini berishga harakat qilishgan (Vinogradov V.V., Yefimov A.I., Kojina M.N., Azimov P., Balaqayev M., Baskakov N.A., Gorelov V.I., Kurbatov X., Xovanskaya V.I. va boshqalar). Bu tasniflarning birining ikkinchisiga aynan o'xshaydiganlari kam. Tadqiqotchilarning biri ajratganlarini ikkinchisi birgalikda olib qaraydi, yoki aksincha, birgalikda olib qaralgan holatlar ajratiladi. Shunday qilib, Fular soni o'ntagacha ko'rsatiladi: badiiy-belletristik, ijtimoiy-publitsistik (matbuot), ilmiy bayon, texnik-ishlab chiqarish, rasmiy-hujjat (idoraviy), epistolyar, neytral, notiqlik, maishiy nutq, diniy kabi. Tasniflar borasida o'z mulohazalarini bildirgan ayrim mualliflar (M.Balaqayev, V.Bondaletov, X.R.Kurbatov, A.I.Chijik-Poleyko) FUlarni bunday tasnif qilgunga qadar, avvalo ikkiga – yozma (kitobiy) va og'zaki (so'zlashuv) uslublariga bo'lib qarash lozim deb hisoblaydilar. Turkologiyada, jumladan, o'zbek tilshunosligida ham FUlarni tasnif qilishning hozirgacha yagona prinsipi ishlab chiqilgan bo'lmasa-da, ushbu masala bilan olimlarimiz shug'ullanishgan. Turmush sharoitiga, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy taraqqiyot darajasiga ko'ra, tilning qanchalik rivojlanganligi va undan foydalanish madaniyatiga qarab turli tillarda Fular miqdori turlicha ekanligi haqida fikrlar bildirilgan. Masalan, A. Sulaymonovning «Til stillari haqida» nomli maqolasi o'zbek tilshunosligida ana shu masalaga oydinlik kiritish yo'lidagi dastlabki urinishlardan biridir. Muallifning «Stilistikaning vazifasi u yoki bu stilda yoki nutq formasida, ya'ni og'zaki va yozma nutqda, qanday til hodisalari ko'proq qo'llanishini aniqlashdan iboratdir», degan gaplaridan tushunish mumkinki, u til

¹ Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. М. Высшая школа. 1963.-с146

yoki nutq uslublarini yozma va ogʻzaki – soʻzlashuv uslublariga ajratgan. Akademik Gʻ. Abdurahmonov ham mazkur masalaga eʼtiborini qaratgan. U «Stilistik normalar haqida» maqolasida quyidagilarni yozgan edi: «Maʼlumki, nutq ikki xil (yozma va ogʻzaki) nutqdan iborat. Yozma nutq: 1) badiiy nutq, 2) ilmiy nutq, 3) publitsistik nutq, 4) rasmiy nutq, 5) neytral nutqdan iboratdir (Bu nutq turlari ayrim adabiyotlarda stilistik qatlamlar sifatida talqin qilinadi). Ogʻzaki nutq esa turli ijtimoiy qatlamlarning nutqlaridan, turli sheva nutqlaridan tashkil topadi. Nutq stili boʻlsa quyidagi qatlamlardan iborat boʻladi: 1) neytral stil, 2) tantanali stil, 3) intim stil, 4) yumoristik stil va satirik stil, 5) rasmiy stil. Nutqda (xoh yozma, xoh ogʻzaki boʻlsin) bu stil qatlamlari aralashib keladi, nutq janriga koʻra biror stilistik qatlam yetakchi, asos boʻladi». I. Qoʻchqortoyev «Oʻzbek adabiy tilining stilistik ixtisoslashuvi, uning funksional uslublari ilmda ham qatʼiy chegaralab berilgan emas. Shuning uchun bu masala yuzasidan hozircha aniq, izchil bir fikr aytish qiyin, albatta. Lekin oʻzbek adbiy tili doirasida badiiy, ilmiy, ijtimoiy-siyosiy uslublarning oʻziga xos xususiyatlari, ularni bir-biridan farqlaydigan belgilar maʼlum darajada aniq sezilib turadi», deyish bilan bu masalaga ancha ehtiyotkorlik bilan yondashganligi sezilib turadi. B.Oʻrinboyev ham «Funksional uslubiyat va uning mohiyati» asarida ushbu masalaga toʻxtalgan: «Hozirgi oʻzbek tilidagi uslublar quyidagilardan iborat deb hisoblaymiz: 1. .Til uslublari. 2. .Kitobiy uslub; 3. Soʻzlashuv uslubi. 4. Nutq uslublari. 5. .Asosiy kommunikativ uslub. Bu uslubga oʻz navbatida: a) soʻzlashuv nutqi uslubi; b) ilmiy nutq uslubi; v) gazeta – publitsistik uslubi; g) rasmiy – ish nutqi uslubi kiradi». F.Ular tasnifi masalasiga oid fikrlar S. Muhamedov tomonidan ham aytilgan. U «Oʻzbek tili funksional stillarini belgilash toʻgʻrisida» nomli maqolasida oʻzbek tilidagi uslublar sonini 3 ta deb koʻrsatgan: rasmiy-ish funksional uslubi, ilmiy funksional uslub, publitsistik uslub. A.Shomaqsudov quyidagilarni qayd etgan: «Funksional stillar nutq koʻrinishlarining asosiy funksiyalariga (aloqa-aralashuv; taʼsir etish vositasi boʻlishiga) muvofiq qismlarga boʻlinishidir. Shunga koʻra adabiy tilning quyidagi funksional stillari ajratiladi: 1) soʻzlashuv stili; 2) rasmiy stil; 3) ilmiy stil; 4) publitsistik stil; 5) badiiy stil».

Ko‘rinadiki, o‘zbek olimlarining masalaga qarashida har xilliklar, munozarali jihatlar mavjud. Biz bu qarashlarga «O‘zbek tilining badiiy uslubi» nomli monografiyamizda o‘z fikr-mulohazalarimizni bildirganmiz.~ Bu gal munozaralarni chetlab o‘tib, Fular tasnifida nimaga asoslanib ish ko‘rishimiz lozim, degan savolni o‘rtaga qo‘yamiz. Masala shunday qo‘yilganda unga yondashishning ikki yo‘li e‘tiborni ko‘proq o‘ziga tortadi: 1) tilning vazifasiga asoslanish; 2) u qo‘llanadigan doirani, muhitni e‘tiborga olish. Bunday paytda til bajaradigan ijtimoiy vazifadan kelib chiqib ish ko‘rish maqsadga muvofiqligi e‘tiborga olinsa, V.V.Vinogradovning quyidagi tasnifi nima uchun shuhrat qozonganligining sababini tushunish qiyin bo‘lmaydi: «Tilning aloqa, xabar va ta‘sir kabi muhim ijtimoiy vazifalari ajratilganda til qurilishi umumiy planida quyidagi uslublar chegaralangan bo‘lishi mumkin edi: kundalik-maishiy uslub (aloqa vazifasi) kundalik-xizmatga doir, rasmiy-hujjat va ilmiy (xabar vazifasi), publitsistik va badiiy-belletristik (ta‘sir vazifasi)». Fularni tasniflashda V.V.Vinogradov fikrini alohida bir prinsip sifatida e‘tirof etish to‘g‘ri bo‘ladi. Lekin ba‘zi tadqiqotchilar Fular tasnifida faqat til bajarayotgan vazifani hisobga olishning o‘zi yetarli emas deb hisoblaydilar, bunda ular nutqning mavzusi, so‘zlovchining va tinglovchining (yozuvchining yoki o‘quvchining) shaxsi va ular o‘rtasidagi munosabat, muloqot paytidagi nutqiy vaziyat kabilarning ham ahamiyatli ekanligini qayd etadilar. «Hozirgi zamon stilistikasida, - deb yozadi V.G.Kuznetsov, – funksional uslublarni ijtimoiy ongning ma‘lum sohalari bilan o‘zaro munosabati hamda ijtimoiy munosabatlarga aloqadorligiga bog‘liq holda ajratish prinsipi keng tarqaldi. Moddiy borliqni, real voqelikni aks ettira borib, ijtimoiy ong – jamiyat hayotining ma‘naviy tomoni – ma‘lum huquqiy, yuridik, siyosiy, ilmiy, estetik, etik va boshqa qarashlarni, tasavvur va nazariyalarni o‘ziga qo‘shib oladi. Ijtimoiy ong doirasi uslubga nisbatan birlamchi bo‘lib, uning shakllanishi, amal qilishi va rivojlanishini belgilaydi. Ijtimoiy ongning har bir sohasi ma‘lum til vositalarini tanlash va (ma‘lum matnga) berkitishda o‘z ifoda usuliga ega. Shunday qilib, funksional uslublarni aniqlash zahirida ekstralingvistik omil bo‘lishi kerak». V.G.Kuznetsovning fikrini Fularni tasniflashning asosiy

prinsipi sifatida qabul qilib bo'ladimi? Yo'q, albatta. Chunki til hodisalariga oid har qanday tasnifda lingvistik omillar yetakchi bo'lishi aniq. Ammo bu fikrni inkor qilish ham mumkin emas. Chunki FULar tasnifi bevosita nutqiy jarayon bilan bog'liq ekan, bunda ana shu jarayonda ishtirok etadigan ekstralingvistik omillarni aslo chetga surib qo'yib bo'lmaydi. Shuning uchun ham olimning nuqtai nazarini qo'shimcha, V.V.Vinogradov prinsipini to'ldiruvchi, ayni paytda, zarur prinsip sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Boshqacha aytganda, har ikki omil – lingvistik va ekstralingvistik omillar birgalikda, yaxlitlikda olingandagina FULar tasnifiga bo'lgan qarash atroflicha va mukammal bo'lishi, ularning qamrov doirasi birmuncha aniq ifodalanishi mumkin, deb o'ylaymiz. O'zbek tilidagi FULarga doir qarashlar umumlashtiriladigan bo'lsa, uslublar dastlab og'zaki va yozma shakllarga, ularni yana o'z navbatida ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy, diniy va so'zlashuv kabi ko'rinishlarga ajratish haqida qarashlar mavjudligi ma'lum bo'ladi. Hozircha ulardan beshtasi – ilmiy, rasmiy, ommabop, badiiy, so'zlashuv uslublari va ularning me'yoriy xususiyatlari, til materiali sifatidagi hamda nutq jarayonidagi o'ziga xosliklari o'zbek tilshunosligida monografik yo'nalishda o'rganilgan. Ammo diniy uslub o'zbek tilida haqiqatdan mavjudmi, agar mavjud bo'lsa, uning lingvostilistik xususiyatlari nimalardan iborat, degan masala hozircha o'rganilgan emas. Har bir FU doirasidagi og'zaki yoki yozma ko'rinishlar, har bir uslub qamroviga kiradigan tarmoqlar va janrlar ham o'z navbatida alohida uslubiy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularni ana shu beshta FU fonida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi. Jamiyat taraqqiy etagani sari bu uslublar nafaqat sifat jihatdan takomillashib boradi, balki ularning miqdori ortishi ham ehtimoldan xoli emas. Biz ham nutqning og'zaki va yozma shakllari mavjudligini e'tibordan chetda qoldirmagan holda o'zbek tilida yuqoridagi beshta uslub mavjudligini e'tirof etamiz va kuzatishlarimizni shu tasnifga tayangan holda olib boramiz.

UCHINCHI BOB. STILISTIK QURILISHDA USLUBLAR TENDENSIYASI

3.1 So‘zlashuv uslubi va stilistika

Hozirgi o‘zbek tilining so‘zlashuv stili ikki asosiy turga ajratiladi: adabiy so‘zlashuv stili va oddiy so‘zlashuv stili. Adabiy so‘zlashuv stili tilning adabiy normalariga mos, tartibga solingan va ishlangan bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Uning tili sodda: jargon va sheva elementlaridan xolidir. Adabiy so‘zlashuv stili o‘z adabiy tilini bilgan kishilar uchun tanish va ma‘lum bo‘lgan asosiy stil hisoblanadi. Tilning adabiy so‘zlashuv stili kundalik aloqa-aralashuv uchun xizmat qiladi: maktablarda va o‘quv yurtlarida o‘qitish ishlari shu stilda olib boriladi, undan badiiy adabiyotda juda keng foydalaniladi. Qisqasi, adabiy so‘zlashuv stili umumxalq adabiy tilining eng keng va universal turidir. Oddiy so‘zlashuv stili uchun esa betakalluflik bilan erkin muomala — aloqa qilish xarakterli xususiyatdir¹. Unda so‘zlashuv nutqiga xos emotsionallik yaqqol sezilib turadi. Bu hol, ayniqsa, uning sintaktik qurilishida, lug‘at boyligidan so‘z tanlashida yaqqol ko‘rinadi. Oddiy so‘zlashuv stili tarkibiga sodda tilga xos elementlarni, ya‘ni u yoki bu darajada tilning adabiy normalariga mos kelmaydigan fonetik, grammatik va leksik-frazeologik hodisalarni kiritish mumkin. So‘zlashuv stilining bu ikki turi o‘zining bir qator grammatik, leksik-frazeologik va fonetik xususiyatlariga ega. So‘zlashuv stilining fonetik xususiyatlari. So‘zlashuv stilida, bir tomondan, umumadabiy tilga xos, ikkinchi tomondan, og‘zaki nutqqa xos talaffuz xususiyatlarini ko‘rish mumkin. Nutqning xarakter va xususiyatlariga ko‘ra talaffuz normalarini ikki tipga ajratish mumkin. Birinchi tip talaffuz normasi lektorlar, aktyorlar, diktorlar, notiqlar nutqi uchun xarakterli bo‘lib, adabiy til normalariga rioya qilishni talab etadi, unda har bir so‘z aniq, dona-dona talaffuz qilinishi shart. Talaffuzning ikkinchi tip normasi esa, asosan, so‘zlashuvda, og‘zaki nutqda uchraydi. So‘zlashuv stilida umumiste‘moldagi adabiy-neytral so‘zlarni talaffuz qilishda birmuncha erkinlik sezilib turadi. So‘zlashuv stiliga mansub so‘zlar ko‘pincha amaldagi adabiy-normativ shakllardan farqlanuvchi yoki unga qarama-qarshi keluvchi fonetik belgilarga ega.

¹ Махмудов, Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата : Наука, 1989. –с. 234

Buning quyidagi ko‘rinishlari mavjud.

1. So‘z tarkibidagi tovushlarning o‘rin almashinishi: qiyg‘ir, nalat, shapra, o‘rpimoq so‘zlari talaffuzga ko‘ra jonli so‘zlashuvga xos bo‘lib, ularning adabiy talaffuz formasi qirg‘iy, la‘nat, sharpa, o‘pirmoqdir.

2. So‘z tarkibidagi tovushlarning tushib qolishi: quflamoq (qulflamoq), tashamoq (tashlamoq), ko‘kartmoq (ko‘kartirmoq), barikaram (bargikaram).

3. Biror tovushning orttirilishi: chechmoq (yechmoq), qamchin (qamchi), korchallon (korchalon), yangitdan (yangidan).

4. Tovush almashinishi: bo‘qoq (buqoq), mo‘nchoq (munchoq), ko‘-mirchak (kemirchak), ko‘ynak (ko‘ylak), tannov (tarnov), qamich (qamish), nusqa (nusxa), qalmoq (qarmoq), qimillamoq (qimirlamoq), tiqillatmoq (tiqirlatmoq), boylamoq (bog‘lamoq), maxta-moq (maqtamoq) va boshqalar.

5. Affikslar qo‘shilishi natijasida o‘zak-negizlarda hosil bo‘ladigan qisqartmalar: opti (olipti), kepti (kelibdi), opkepti (olib kelibdi).

Talaffuzning bu usuliga xos ko‘rinishlaridan badiiy adabiyotda og‘zaki nutqni aks ettiruvchi o‘rinlarda, asar qahramonlari nutqida foydalaniladi. So‘zlashuv stilining leksik-frazeologik xususiyatlari. So‘zlashuv stilida ishlatiladigan lug‘atning asosiy qismini aktiv leksik qatlam tashkil qiladi. Shuningdek, adabiy-neytral lug‘atning katta bir qismi kundalik hayotdagi narsa va hodisalarni ifodalashga oid bo‘lib, ular ham asosan, so‘zlashuv stilida ishlatiladi. Masalan: non, osh, tuz, yer, osmon, quyosh, yulduz, kishi, bola, er, xotin, o‘rtoq, oyoq, qo‘l, ko‘z, ota, ona, kitab, qalam, xalq, olmoq, kelmoq, uxlamoq, sen, biz, u, bu va boshqalar. So‘zlashuv stilidan kishilar faqat kundalik turmush muomalasidagina emas, balki xilma-xil sharoitlarda — uyda, ko‘chada va ish joylarida ham foydalanadilar. Shuning uchun so‘zlashuv stilida kundalik turmushga oid lug‘atdan tashqari, siyosat, san‘at, madaniyat, sport va so‘zlovchining kasb-hunariga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko‘plab ishlatiladi. So‘zlashuv stilining asosini tashkil etuvchi umumadabiy leksika «maxsuslik» xususiyatiga ega bo‘lmay, balki har qanday nutq stilida ham, turli xil faoliyat doirasida va ijtimoiy muhitda ishlatilishi

jihtadan stilistik neytral hisoblanadi. So‘zlashuv stilini asosan so‘zlashuv bo‘yog‘iga ega bo‘lgan leksika xarakterlaydi. Stilistik bo‘yoqli so‘zlashuv elementlariga oddiy so‘zlashuv hamda sodda tilga oid leksika kiradi. Oddiy so‘zlashuv leksikasiga, yuqorida aytib o‘tilganidek, adabiy til normalariga mos keluvchi so‘zlashuv stilining oddiy so‘zlashuv turida ko‘proq ishlatiladigan so‘zlar kiradi. Sodda tilga esa adabiy normaga u yoki bu darajada mos kelmaydigan leksika kiradi. So‘zlashuv stili salbiy va ijobiy munosabatni ifodalovchi ekspressiv leksikaga juda boy. Masalan, bola, farzand, jujuq, churvaqa so‘zlari o‘zaro ma‘lum semantik munosabatda bo‘lib, asosan bir ma‘noni anglatadi. Bulardan bola so‘zi betaraf, u barcha nutq stillarida keng qo‘llanadi. Farzand so‘zi ko‘proq kitobiy stilga xos. Jujuq esa jonli so‘zlashuvga xos bo‘lib, unda erkalash-suyish bahosi bor. Churvaqa so‘zida esa stilistik bo‘yoq juda aniq seziladi va bu so‘zda umuman mensimay qarash ma‘nosi mavjud. So‘zlashuv stilida tasviriy so‘zlardan yasalgan fe‘llar ham ko‘p ishlatiladi. Masalan: akillamoq, bobillamoq, valdiramoq, do‘ng‘illamoq, ming‘illamoq, po‘killamoq, po‘ng‘illamoq, to‘ng‘illamoq, ting‘illamoq kabi. Kamsitish, mensimaslik, umuman betakalluf muomalada ishlatiladigan bunday birliklar tovush va obraz bilan bog‘lpq bo‘lgan harakatni ifodalaydi hamda shu harakatning bevosita atamasi bo‘ladi. So‘zlashuv stilida keng tarqalgan hodisalardan yana biri ot turkumidagi so‘zlarni qisqartirib ishlatishdir. Masalan, quyidagi qisqartmalar jonli tilimizda keng ishlatiladi: mil-mil (million-million), kilo (kilogramm), gidro (gidrostansiya), foto (fotografiya), metro (metropolitan), avtomat (avtomat, telefon), lineyka («pioner lineykasi» ma‘nosida), taksi (taksomo-tor, ya‘ni kirakash avtomobil), marshrutka (marshrutli taksi — belgilangan marshrutga qadar boradigan avtomobil). Ma‘lumki, so‘zning ichki formasi, hodisalarga nom berishga asos bo‘lgan muhim belgisi ma‘lum darajada ayon bo‘lib turadi. So‘zda ichki formaning ayon bo‘lib turishi undagi baho ma‘nosi va ekspressivlikni ham kuchaytirishi mumkin. So‘zlashuv stilidagi ko‘pgina yasama so‘zlarda mana shu ichki formaga ega bo‘lish saqlangan. Masalan, kekkaymajon singari otlarning hosil bo‘lishida kekkaymoq fe‘lining, yapasqi sifatining yasalishida yapaloq so‘zining belgilari nazarga olingan. Oddiy

soʻzlashuv nutqida umumisteʼmoldagi koʻpgina adabiy-neytral soʻzlar koʻchma maʼnoda ham qoʻllanadi. Oddiy soʻzlashuv nutqiga xos maʼno kasb etgan bunday soʻzlar adabiy tildagi maʼno xususiyatlariga nisbatan alohida obrazlilikka va ekspressiv boʻyoqqa ega ekanliklari bilan ajralib turadi. Adabiy tilda iskovich iz va hidni iskab topadigan it, kuchuk maʼnosini bildirsa, soʻzlashuv nutqida esa koʻchma maʼnoda nafrat, jirkanch baholariga ega boʻlgan «izquvar, aygʻoqchi, shpion» maʼnosini anglatadi: Qambar choʻloqdek iskovich yetti iqlimda bormikin? (O.) Feʼllarning koʻpchiligi polisemantikdir. Chunonchi, tuzlamoq soʻzi adabiy tildagi (ruscha «solit, zasolivat») maʼnosidan tashqari, soʻzlashuv tilida «pand bermoq, aldamoq, qoʻlga tushirmoq» maʼnosida ham qoʻllanadi. Adabiy tilda qulamoq feʼli toʻgʻri va koʻchgan maʼnoda asosan «yiqilmoq», «qulab (agʻanab) tushmoq», «buzilib ketmoq» maʼnolarida ishlatiladi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab toʻ revolyutsiyaga qadar oddiy soʻzlashuv nutqida oʻz maʼnosi va yasallishiga koʻra juda xilma-xil koʻpgina yangi soʻzlar paydo boʻldi. Bularning baʼzilari oʻzbek tilida avvaldan mavjud boʻlgan soʻzlar vositasida yasalgan, baʼzilari rus tilidan kirgan boʻlib, talaffuzi va yozilishi jonli soʻzlashuv nutqiga moslashtirilgan soʻzlardir. Masalan: patta, chipta (yoʻl bileti — masalan, «temir yoʻl bileti» maʼnosida), chiptachi (temir yoʻl kassiri), poʻrim (olifta, olifta kiypnishlik), sim qoqmoq (telegraf orqali xabar qilmoq), shayton arava (velosiped), soʻlkavoy (bir soʻmlik — pul, tanga), pudratchi (podryadchik), koʻnka («konka» — ot qoʻshib yuritilgan shahar transporti) izvosh, izvo-ishk (ikki yoki toʻrt gʻildirakli yengil arava, kirakash arava), izvoshchi (izvosh haydovchi), zakalat («zadatok» — bay puli), zakun (zakon), zakunchi (advokat, yurist), zakun soʻqmoq («zakon» — qonunlarni bilishligi bilan maqtanmoq, roʻkach qilmoq).

Soʻzlashuv stilining grammatik xususiyatlari. Soʻzlashuv stilining ishlatilish sharoitlari, intonatsiya va imo-ishora singari vositalardan foydalanish hamda fikr va bayonning asosan kundalik turmush xarakteriga ega boʻlishi, odatda, gap tuzishning juda murakkab grammatik konstruksiyalarini talab qilmaydi. Suhbatda (necha kishi ishtirok etishidan qatʼi nazar) soʻzlovchi va tinglovchining voqelikka munosabati maʼlum sharoitda nutq vaziyatidan, situatsiyadan bilinib turadi.

Soʻzlashuv stilining baʼzi morfologik xususiyatlarinn boshqa soʻz turkumlari doiraspda ham kuzatish mumkin.

3.2 Rasmiy uslub va stilistika

Hozirga oʻzbek adabiy tilida rasmiy uslub (RU) ning qoʻllanish koʻlami Oʻzbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi Qonuni qabul qilingandan keyin va davlat mustaqilligi qoʻlga kiritilgandan soʻng gʻoyatda kengaydi va yangicha mazmun kasb etdi. Xalqaro doiralarda olib boriladigan diplomatik munosabatlar, davlatni boshqarishning zamonaviy usullari, ijtimoiy-siyosiy va gumanitar sohalarida jahonning ilgʻor andozalari va texnologiyalarining mamlakatimiz hayoti va xalq xoʻjaligiga tatbiq etilishi, respublikamiz hududidagi barcha maʼmuriy idoralar va korxonalar, tashkilotlar va muassasalarda muomala vositasi sifatida oʻzbek tilining amal qilishi qonuniy asosga qoʻyilib, ish yuritish shu tilda olib borilishi natijasida oʻzbek tilini bilishga va oʻrganishga boʻlgan talab yanada kuchaydi. Oʻzbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar toʻgʻrisida»gi (14.12.2000 y. N 160-II) Qonuniga binoan mamlakatimizda ish yuritishning yagona davlat tizimini joriy etish huquqiy asosga qoʻyildi va muayyan tartibga keltirildi. Oʻz navbatida, rasmiy doiralarda boʻladigan munosabatlarda, xalqaro minbarlarda oʻzbek tilidan foydalanishning oʻziga xos uslubi ham takomillashib bormoqda.

Birinchi navbatda, matnda bayonning aniq boʻlishi talab etiladi. Ushbu uslubda shakllangan matnda noaniqlikka, izohtalab oʻrinlarga yoʻl qoʻyilmasligi lozim. Fikr va mazmun sodda, aniq va tushunarli tilda bayon qilinishi kerak: Oʻzbekiston Respublikasida davlat hokimiyati xalq manfaatlarini koʻzlab va Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat beradigan idoralar tomonidangina amalga oshiriladi. (OʻzR Konstitutsiyasi, 7-modda). Aniqlik talabi uning ilmiy uslub (IU) bilan mushtarak jihatidir. Matnning ravon, sodda va tushunarli boʻlishi taqozo etiladi. Buning yorqin dalili «Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi» matnidir. Nima uchun mazkur hujjat tilida shu tamoyilga qatʼiy rioya qilingan? Hujjatning «Davlat suvereniteti» deb nomlangan I bobiga koʻz yugurtiramiz: 1-modda. Oʻzbekiston -

suveren demokratik respublika. Davlatning «O‘zbekiston Respublikasi» va «O‘zbekiston» degan nomlari bir ma‘noni anglatadi. 2-modda. Davlat xalq irodasini ifoda etib, uning manfaatlariga xizmat qiladi. Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat va fuqarolar oldida mas‘uldirlar. 3-modda. O‘zbekiston Respublikasi o‘zining milliy-davlat va ma‘muriy-xududiy tuzilishini, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimini belgilaydi, ichki va tashqi siyosatini amalga oshiradi. O‘zbekistonning davlat chegarasi va hududi daxlsiz va bo‘linmasdir. 4-modda. O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tilidir. O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an‘analari hurmat qilinishini ta‘minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. 5-modda. O‘zbekiston Respublikasi qonun bilan tasdiqlanadigan o‘z davlat ramzlari - bayrog‘i, gerbi va madhiyasiga ega. 6-modda. O‘zbekiston Respublikasining poytaxti - Toshkent shahri. Matndagi bu ravonlik va soddalik uning barcha aholi qatlamlari uchun mo‘ljallanganligi va mazmunini bilishi shart qilib qo‘yilganligi bilan izohlanadi. Keltirilgan ushbu misol RUga xos bo‘lgan qisqalik va aniqlik uchun ham dalil bo‘la oladi. Konstitutsiyaning 57-moddasini ko‘zdan kechiramiz: Konstitutsiyaviy tuzumni zo‘rlilik bilan o‘zgartirishni maqsad qilib qo‘yuvchi, respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ‘ib qiluvchi, xalqning sog‘ligi va ma‘naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi. Anglashiladiki, bu o‘rinda matn qurilishi sodda va qisqa emas, aksincha. Ammo uslub ravon va aniq. Bu kabi holatlar qonunlar matniga ham xos xususiyat sanaladi. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, RU uchun matnda qatnashayotgan gaplar qurilishining sodda yoki murakkab bo‘lishi asosiy o‘lchov emas, balki aniqlik va ravonlik muhim. Xullas, fikrning aniq bo‘lishi, maqsadning qisqa va lo‘nda bayon etilishi, izohga yo‘l qo‘yilmaslik ham RUga xos bo‘lgan xususiyatlardir. RUda har bir matn hujjat mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, ma‘lum reglament, ya‘ni tartib va qoidalar

asosida shakllantiriladi. Shu tarzda ariza, qaror, bildirishnoma, ma'lumotnoma, shartnoma, tabriknoma singari turli xarakterdagi rasmiy hujjatlarning har birining o'ziga xos bayon etish qolipi, standart, shablon abzatslar va jumlarar vujudga keladi. Rasmiy uslubning boshqa funksional uslublarga munosabati. Har bir hujjatning o'ziga xos xarakteridan kelib chiqib, qarorlar ijrochisining, ijro vaqtining aniq ko'rsatilishi boshqa uslubga xos emas. Bu uslubdagi matnlar asosan yozma shaklda namoyon bo'ladi. Boshqa FUlarga tegishli bo'lgan xususiyatlarning RUga muvofiq kelmasligini ham unga xos bo'lgan xususiyatlar sifatida qarash mumkin. Masalan, rasmiylik va emotsionallik tushunchalari ushbu uslubda bir-biriga oppozitsiyadadir. Rasmiylik mantig'i shuni taqozo etadi. Rasmiy matnlarning «quruqlik» xarakteri sub'yektiv baho ifodalovchi vositalarning ishlatilishiga yo'l qo'ymaydi. Shu ma'noda u BU bilan qarama-qarshi qutbda joylashadi. Bu haqda L.G.Barlas quyidagilarni yozgan edi: «Rasmiy-ish uslubiga stilistik bir xillik va qat'iyat (mo'tadil kitobiy), ob'yektivlik va qisman ifodaning shaxssizligi xos. Unga emotsionallik, sub'yektiv baho va so'zlashuv tili xos emas. Shu ma'noda rasmiy-ish uslubi ilmiy uslubga yaqinlashadi». RUning IUga o'xshash jihatlari ko'p bo'lsa-da, undan jiddiy farq qiladigan tomonlari bor. Bayonda ayrim so'zlardan, masalan, fe'l shakllaridan foydalanishda umumiylik sezilsa ham, IUda yozilgan matnning muallifi bor va bu individuallik bayonda ham sezilib turadi. RUdagi ayrim hujjatlar garchi aniq bir shaxs tomonidan shakllantirilsa-da, muayyan shablonlarga bo'ysundirilgan va individuallik xususiyatlaridan mahrum bo'lgan hujjat hisoblanadi. Masalan, ariza aniq bir kishi tomonidan yoziladi, ammo mazkur hujjatga xos bo'lgan shablon va standart jumlarar til jihatdan individuallikni yo'qqa chiqaradi. Ayrim elementlarning qo'llanishi rasmiy va ilmiy matnlarda muvofiq kelishi mumkin. Ammo mohiyatan ular bir-birlaridan farqlanadi.

3.3 Ilmiy uslub va stilistika

Hozirgi paytda ilmiy uslub (IU) jahonning barcha rivojlangan tillarida o'zining alohida lingvistik xususiyatlari bilan ajralib turuvchi uslub sifatida shakllangan. Jumladan, o'zbek tilida ham u mustaqil FU sifatida mavjud. Lekin

o'tgan asrning 80-yillariga qadar bu uslub maxsus tadqiqot ob'yekti bo'lgan emas edi. Uni birinchi bo'lib M.Mukarramov monografik planda o'rgandi, shu mavzuda doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Ushbu tadqiqotda olim IUni o'zbek tilining boshqa FUlari orasida tutgan o'rnini belgilashda, uning o'zigagina xos bo'lgan lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarini aniqlashda akad. V.Vinogradovning til haqidagi aloqa-xabar-ta'sir konsepsiyasiga tayangan va ilmiy nutqni xabar anglatish, axborot berish xususiyatidan kelib chiqib o'rgangan. Kuzatishlarda to'g'ri yo'ldan borib, avval mazkur uslubning ekstralingvistik belgilarini o'rgangan va bu begilarga tayangan holda uning leksik-semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini tahlil qilgan. Mana shu asosda o'zbek tili FUlari tizimda mazkur uslubning alohida lingvistik alomatlari mavjud ekanligini nazariy jihatdan asoslagan. Olimning ta'kidlashicha, XX asrning 20-yillarida rus tilidan turli xarakterdagi adabiyot va materiallarni o'zbek tiliga tarjima qilish IUning shakllanishiga sabab bo'lgan. Agar ajdodlarimiz qoldirgan ilmiy merosning ko'pchilik qismi turkiy tilda ekanligini va ularning muayyan bir uslubda yozilganligini inobatga olsak, bu fikr unchalik to'g'ri bo'lmasligi mumkin. Lekin hozirgi o'zbek adabiy tili FUlari nuqtai nazaridan tadqiqotchining fikrini inkor qilib bo'lmaydi. O'zbek tili tarixida IUning qadimdan shakllanganligi bu borada muayyan kuzatishlar olib borishni va uning bugungi IU taraqqiyotida tutgan o'rnini belgilashni taqozo etadi. Ushbu uslub tilshunoslikda ilmiy uslub, ilmiy proza, ilmiy adabiyot, ilmiy proza uslubi, fan tili, ilmiy bayon uslubi, ilmiy adabiyot uslubi, ilmiy funksional til ko'rinishi tarzida turlicha shakllarda nomlanib kelinmoqda. O'zbek tilshunosligida ulardan ikki variant – ilmiy uslub va ilmiy bayon uslubi atamalari ko'proq qo'llaniladi. Ilmiy matnlarni til va uslub jihatdan o'rganish, mazkur uslubda bayonning eng maqbul variantlarini tavsiya etish, ushbu uslub qonuniyatlarini aniqlash IUning ob'yekti bo'lib hisoblanadi. IU ilmiy matnlar uslubidir. Til birliklarining fan sohasida, ilmiy bayon jarayonida ishlatilishi mazkur uslubning shakllanishiga asos bo'ldi. Ilmiy matnlar esa jamiyatda ilm-fan sohasidagi izlanishlar va uning taraqqiyoti natijasi o'laroq yuzaga keladi. IU tilning umumiy qonuniyatlariga, xususan adabiy til qoidalariga

qat'iy amal qilib, ham nutqning IU, ham fan tili sifatida qaraladi. Shuning uchun IUni, bir tomondan, umumadabiy til fonida, ikkinchi tomondan, o'z qobig'ida olib qarash maqsadga muvofiqdir. IUning janr xususiyatlari rang-barang va bunga ilmiy axborotlarni saqlash va yetkazish zarurati sabab bo'lgan. Tabiat va jamiyatdagi faktlarni, narsa-hodisalarni bayon qilish, ularning voqe bo'lish sabablari va o'zaro munosabatlarini o'rganish va izohlash ilmiy axborot va tahlillarning mazmunini tashkil qiladi. Monografiya, risola, darslik, o'quv qo'llanmasi, o'quv-metodik qo'llanma, dastur, ma'ruza matnlari, taqriz va referat singarilar uning janr ko'rinishlari hisoblanadi. Garchi ularning har birining bayon usuli va uslubi ma'lum darajada bir-birlaridan farq qilsa-da, til birliklaridan foydalanish me'yoriga ko'ra umumiylikka ega. Matnning ana shu farqlarini inobatga olgan mavzu tadqiqotchilari uni ikkiga bo'lib: ilmiy va ilmiy-ommabop matnlar tarzida o'rganishni tavsiya etadilar. Ilmiy matnlarda muayyan fan sohasiga oid muammolar doirasida faqat bir soha va bir yo'nalishdagi mavzular chuqur tahlil etiladi. Binobarin, shunga bog'liq tarzda tildan foydalanish imkoniyatlari chegaralangan va xoslangan bo'ladi. Keng omma uchun mo'ljallanganlik, tushunarli uslubda yozishga intilish ilmiy-ommabop matnlarni muayyan bir fan yoki uning sohasi doirasida chegaralangan va faqat shu soha mutaxassislariga daxldor bo'lgan ilmiy matnlardan farqlovchi belgilar bo'lib hisoblanadi. Tilning har bir FUDA bo'lgani singari bu yerda ham lingvistik va ekstralingvistik omillar ishtirok etib, ular birgalikda yaxlit bir IUning shakllanishiga asos bo'ladi. Ilmiy uslubning ekstralingvistik shart-sharoitlari Matnlarning shakllanishida ishtirok etgan ekstralingvistik omillar ushbu uslubning o'ziga xosligini keltirib chiqaradi va bu o'ziga xoslik barcha lingvistik sathlar elementlarining saralangan holda, matn mazmuniga mos tarzda qo'llanishini taqozo etadi. «Ekstralingvistik omillar, – deydi M.P.Senkevich, – bu muayyan fanning taraqqiyoti va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati, ilmiy amaliyot maqsadlari, ushbu fan ob'yektining o'rganilganlik darajasi va sohalarining ixtisoslashuvi, shuningdek, ilmiy ijodning psixologik xususiyatlaridir». Ushbu omilarni yorqin tasavvur etishimiz uchun quyidagi fikrlarga e'tiborimizni qaratamiz: «Mustaqillik sharoiti O'zbekistonda

fanning rivojlanishiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Avvalo, fanimiz strukturasi keskin o'zgardi: ma'naviy fanlar hisoblanuvchi tasavvuf ilmi tiklandi, hadis bilimlariga yo'l ochildi, binobarin, ziyolilarimiz, talabalarning ruhiy dunyosi ancha boyidi, yangi oliy o'quv yurtlari, universitetlar tashkil qilindi; ilm ahli chet eldagi olimlar bilan mustahkam ijodiy aloqalar o'rnatdi. Buning natijasida tabiat va texnika-texnologiya haqidagi fanlarimiz ham jahon andozasi darajasiga ko'tarila boshladi. Olimlarimiz ilm-fanning dolzarb sohalarida tadqiqotlar olib borishga kirishdilar». Anglashiladiki, mustaqillik mamlakatimizda tabiiy va gumanitar fanlarning rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratib berish bilan birgalikda, ularning oldiga jahon andozalari darajasiga ko'tarilish hamda milliy g'oyamiz va ma'naviyatimizga mos keladigan gumanitar yo'nalishdagi tadqiqotlarni yangi mafkuraviy asosga qo'yish singari talablarni qo'ymoqda. Yurtboshimiz hozirgi vaqtda dunyoda kuchayib borayotgan turli ma'naviy tahdidlarning oldini olish, «ommaviy madaniyat»ning zararli ta'siridan farzandlarimizning ongu tafakkurini himoya qilishda ilmu fan va madaniyat jamoatchiligi, ijod ahlining o'rni va roli tobora ortib borayotganligini ta'kidlab, «Chindan ham agarki hozirgi vaqtda dunyoviy ilm-fan va texnologiyalarni chuqur o'zlashtirmasak, faqat tariximiz, olis ajdodlarimizning kashfiyotlari bilan maqtanib, ularga mahliyo bo'lib yashaydigan bo'lsak, ana shu noyob merosni asrab-avaylab, yanada boyitib, unga o'z hissamizni qo'shmasak, zamon bilan hamqadam bo'lib yurmasak, bizning jahon maydonida munosib o'rin egallashimiz qiyin bo'ladi», deydi. Ammo ularning hech biriga tildan foydalanishdagi yuksak madaniyat va savodxonliksiz erishib bo'lmaydi. Binobarin, o'zbek tili doirasida o'ziga xos qoida-qonunlarga ega bo'lgan fan tili va uslubi ham amalda bo'lmog'i lozim. O'zbek tilining IUni takomillashtirishga bo'lgan munosabat va mas'uliyat ham ana shundan kelib chiqadi. Ilmiy tafakkur fikrlashning o'ziga xos usuli bo'lib, ob'yektiv borliqni idrok etishda faqatgina dalil va faktlarga tayanadi, ekstralingvistik omillar esa nutqning ushbu turining shakllanishida, binobarin, nutqiy me'yorning o'ziga xos turining yuzaga kelishida muhim omil sanaladi. Shuning uchun ham, xuddi boshqa FUlarda bo'lgani kabi bu uslubda ham lingvistik omillardan foydalanishdagi o'ziga xosliklarni

ekstralingvistik omillardan tashqarida o'rganib bo'lmaydi. Bayondagi fikriy aniqlik, mantiqiy izchillik, ob'yektivlik, ixchamlik, qisqalik, kitobiylik, mukammallik, alohida vaziyat, individuallik, qiyosiylik kabilar IUga xos bo'lgan asosiy ekstralingvistik alomatlar sanaladi va ular lingvistik birliklarning mazkur uslub doirasida qat'iy tartib bilan tanlanish va xoslanish tamoyillarini belgilaydi. Ularning ayrimlarini ko'rib o'tamiz. 1. Aniqlik. Barcha FUlarda bo'lgani singari ilmiy bayonda ham, shubhasiz, aniqlik talab qilinadi. Shuning uchun bu uslubda so'zlarni asosan bir ma'noda qo'llash, sinonimik qatordagi variantlardan masalaning mohiyatini birmuncha aniq ifoda etadigan ko'rinishini tanlash, hech bo'lmaganda, neytral variantini qo'llash talab etiladi. Terminlar ana shu talabga javob bera oladigan leksik birliklar bo'lgani uchun ular mazkur uslubning asosiy lug'aviy fondi sanaladi va ma'lum bir til elementlari, masalan, sohaviy terminologiya qo'llanish chastotasining yuqoriligi bilan xarakterlanadi. Terminlarning qay darajada maqsadga muvofiq qo'llanilib kelinayotganligini tahlil etish uchun «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» asari matnidagi fond va jamg'arma, yuridik va huquqiy, ustav va nizom so'zlarini qiyosan qarab chiqamiz. Ushbu so'zlar o'zbek tilida sinonim hisoblanadi va ijtimoiy-iqtisodiy sohada faol qo'llaniladi. Matnda fond 8 marta, jamg'arma 6 marta qo'llangan: "Mikrokreditbank"ning nizom jamg'armasini ko'paytirishga oid farmoni qabul qilingani ham shu yo'dagi amaliy qadam bo'ldi. Ushbu gaplardagi jamg'arma birligini fond bilan bemalol almashtirish mumkin. Ammo Respublika Tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda; Dunyoning yetakchi fond bozorlarida eng yirik kompaniyalar indeksleri va aksiyalarning bozor qiymati halokatli darajada tushib ketishiga olib keldi misollaridagi fond ni jamg'arma ga almashtirib bo'lmaydi. Shunday qilinsa, rasmiylik va ilmiylik o'rnini ommaboplik bahosi egallaydi. O'zaro sinonim bo'lgan bu ikki so'zning qo'llanilishida parallellik davom etayotgan bo'lsa-da, fond ning atamalik salohiyati kuchli va bu uning xalqaro termin ekanligi bilan izohlanadi. Shuningdek, matnda yuridik va huquqiy so'zlari stilistik farqlarga ega bo'lgani uchun baravar qo'llangan. Yuridik shaxs deyish

mumkin bo'lgani holda, huquqiy shaxs deb bo'lmaydi. O'zbek tilida huquqiy so'zining ma'nosi yuridik birligiga nisbatan keng: Ayni paytda banklarimizning umumiy aktivlari hajmi aholi va yuridik shaxslarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan ikki barobardan ham ko'pdir. Birinchidan, mazkur dastur ijrosi bilan bog'liq qonunchilik va normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish ... zarur kabi. Faktor va omil so'zlarining qo'llanish nisbatida (chastotasi: 1-16) ularning birinchisi ikkinchisiga asta-sekinlik bilan o'rnini bo'shatib berayotganligi seziladi: Nega deganda, bugungi kunda eksport asosan xom ashyo yetkazib berishdan iborat bo'lib, ...iqtisodiyotni izdan chiqaradigan jiddiy faktorga aylanmoqda. Uchinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqirozning har qaysi davlatdagi miqyosi, ko'lami va oqibatlari qanday bo'lishi ko'p jihatdan bir qancha omillardan kelib chiqadi kabi. Ustav (1 marta) va nizom (3 marta) so'zlari esa jamg'arma so'zining aniqlovchisi sifatida parallel qo'llangan va stilistik farqlar sezilmaydi: Prezident farmoni asosida "Mikrokreditbank" ustav jamg'armasini 72 milliard so'mga oshirish va uning hajmini 150 milliard so'mga yetkazish haqida qaror qabul qilindi. 2006 yilda tashkil etilgan, bugungi kunda 3 milliard 200 million AQSh dollaridan ortiq nizom jamg'armasiga ega bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda. Ushbu tahlillardan shunday xulosa kelib chiqadiki, IUda qo'llaniladigan terminlar, birinchi navbatda, atamalik vazifani ado etadi, ikkinchidan, fikriy aniqlik uchun xizmat qiladi, uchinchidan, ular sohaviy xarakterga ega bo'ladi. Mabodo bir soha atamalari o'rnida ikkinchisi qo'llaniladigan bo'lsa, unda qandaydir stilistik maqsad ko'zda tutilgan bo'ladi. Bunday paytda ular qo'shtirnoq ichiga olingan holda qo'llaniladi. Tibbiyotdagi shok terapiyasi atamasining iqtisodiyotda qo'llanila boshlaganligini bunga misol tariqasida keltirish mumkin: Eng avvalo, "shok terapiyasi" deb atalgan usullarni bizga chetdan turib joriy etishga qaratilgan urinishlardan, bozor iqtisodiyoti o'zini o'zi tartibga soladi, degan o'ta jo'n va aldamchi tasavvurlardan voz kechdik. IUda aniqlik bilan bir qatorda mavhumlik tushunchasi ham mavjud. Ammo ularni bir-biri bilan oppozitsiyadagi tushunchalar deb qarash kerak emas. Mavhumlik – abstraksiya fanning ma'lum bir sohalariga,

masalan, matematikaga tegishli bo'lishi mumkin: Faraz qilaylik, 1 va 2 jismlar bir xil bo'lsin; u holda 1-jismning eng yuqori ko'tarilish nuqtasigacha harakat vaqti, 2-jismning tushish vaqtiga teng. Faraz qilaylik ibirinchi jismning harakati boshlangandan to tugaguncha o'tgan vaqt, faqat 1-jism harakatlangan vaqt oralig'i () kabi. Mavhumlik sifatida qabul qilingan faraz masalaning yechilishi davomida aniq xulosa bilan yakunlanadi. M.N.Kojina «Haqiqatdan ham, hozirgi zamon fani uchun, ayniqsa, matematik mantiq qo'llaniladigan deduktiv metodning keng tarqalishi bilan bog'liq holda fikrni mavhumlashtirish va ob'yektivlashtirish tendensiyasi xarakterli bo'lib qoldi», deb yozish bilan birgalikda, bu tendensiyaning IUDagi barcha janrlarga ham tegishli emasligini aytadi: «Aslida mavhumlashtirish va ob'yektivlashtirish tendensiyasi tafakkur jarayoni sifatida ham, ilmiy faktlarni bayon qilish usuli sifatida ham intuitsiyaning paydo bo'lishiga, obrazlilik, emotsionallik va ilmiy ijodda mantiqiy fikrlashdan tashqarida bo'lgan boshqa shakllarga zid emas». 2. Mantiqiy izchillik ilmiy bayon uslubining o'ziga xos xususiyatini tashkil etadi. Matnda so'zlar, gaplar, abzatslar o'zaro mantiqiy bog'langan bo'ladi va bu izchillikni yuzaga keltiruvchi ma'lumki, ma'lum bo'ladiki, ta'kidlash lozimki, ta'kidlash o'rinliki, darhaqiqat, binobarin, shunday ekan, birinchidan, ikkinchidan, ko'rinadiki, ta'kidlash joizki, xulosa qilib aytganda, xulosa qilganimizda, birgina misol, faqat bugina emas singari ko'plab bog'lovchi vazifasini bajaradigan so'z va birikmalar qo'llaniladi: Inqirozga qarshi choralar dasturining konkret bo'limlari — belgilangan kompleks chora-tadbirlar quyidagi asosiy vazifalarni hal etishga qaratilgan. Birinchidan — korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashni yanada jadallashtirish, zamonaviy, moslashuvchan texnologiyalarni keng joriy etish. Ikkinchidan — joriy kon'yunktura keskin yomonlashib borayotgan hozirgi sharoitda eksportga mahsulot chiqaradigan korxonalarning tashqi bozorlarda raqobatdosh bo'lishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha konkret chora-tadbirlarni amalga oshirish va eksportni rag'batlantirish uchun qo'shimcha omillar yaratish. Uchinchidan — qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarning

raqobatdoshligini oshirish. To'rtinchidan — elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste'molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish choralari amalga oshirish. Beshinchidan — jahon bozorida talab pasayib borayotgan bir sharoitda, ichki bozorda talabni rag'batlantirish orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini saqlab qolishda g'oyat muhim ahamiyatga ega singari. Anglashiladiki, vazifalar ahamiyatlilik darajasiga qarab, ketma-ketlikda joylashtirilgan. Odatda matnda bir fikr ikkinchisi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi va biri ikkinchisini to'ldirib boradi. Ilmiy matnlar sintaksisidagi segmental va supersegmental birliklarning qat'iy tartibi ana shu talablarga bog'liq holda ro'yobga chiqadi. «Ilmiy asarning vazifasi ma'lum qoida va gipotezalarni isbotlash, ilmiy muammolarni aniq va tartib bilan bayon etishdan iborat. – deb yozadi M.P.Sinkevich. – Shuning uchun ham ilmiy proza, asosan, mulohazalar zanjiridan iborat bo'ladi». Shunday qilib, mantiqiylik IUda alohida mazmun kasb etadi va u barcha tillarning UIga xos xususiyatdir. Aslida mantiqiy izchillikning bo'lishi har qanday matnda talab qilinadi, ularning ta'minlanishi esa har bir FUDA o'z janr xususiyatlaridan kelib chiqqan holda kechadi. IU va RUDagi izchillikni BUDagi, xususan, uning yirik polotnodagi janrlaridagi mantiqiy izchillikka tenglashtirib bo'lmaslikning sababi ham ana shunda. So'zlashuv jarayonida esa uni saqlab turish qiyin kechadi. Ammo nutqiy vaziyat bu izchillikning ta'minlanishiga, suhbatdoshlarning bir-birini tushunishlariga ko'maklashadi. 3. Ob'yektivlik. Ilmiy adabiyotlarda bu uslub doirasida til materialini fikrning haqqoniyligi, ob'yektivligiga xizmat qilishi lozimligi uqtiriladi.

Ilmiy uslubning fonetik jihatlari. IU aslida nutqning kitobiy tipiga tegishli bo'lsa-da, ma'lum vaziyatlarda og'zaki tarzda namoyon bo'lishi tufayli bu uslubda shakllanadigan matnlarni ham xuddi RUDagi singari yozma va og'zaki ko'rinishlarga ajratish to'g'ri bo'ladi. Turli xarakterdagi ilmiy anjumanlarda qilinadigan ma'ruzalar yozma matndan ajralmagan holda ba'zan og'zaki tarzda bayon qilinishi mumkin. Bayon esa ma'ruzachining individual uslubiga va notiqlik mahoratiga bog'liq tarzda amalga oshiriladi. Binobarin, ma'ruza jarayonida

soʻzlovchi oʻz gapirish manerasiga mos tarzda ohangni oʻzgartirib – pasaytirib yoki koʻtarib turishi, eng muhim hisoblangan nuqtalarni alohida taʼkid ohangida talaffuz etishi mumkin. Aslida ilmiy nutqqa monotonlik, standartlik xos boʻlib, maʼruza jiddiy va xotirjam tepmda qilinishi lozim, unda koʻtarinki ohang maʼqul sanalmaydi. Adabiy talaffuz meʼyorlariga qatʼiy amal qilish talab etiladi. Shuning uchun ham IUni fonetik jihatdan boshqa uslublardan farqlanib turuvchi yorqin belgilarga ega deb boʻlmaydi. Ilmiy uslubning leksik xususiyatlari. Fanning maʼlum bir yoʻnalishiga xos boʻlgan sohaviy atamalarning faolligi IUning muhim leksik xususiyati hisoblanadi. Shu maʼnoda «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, Oʻzbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yoʻllari va choralari» asarini bugungi iqtisodiyot sohasidagi terminologiya aks etgan oʻziga xos oyna deyish mumkin. Mustaqillik davrida oʻzbek tilining lugʻat boyligida bojxona, kimoshdi savdosi, jamgʻarma, bozor iqtisodiyoti, kafolatlanmoq, makon, sarmoya, prognoz kabi soʻz va iboralar yangicha sharoitda, yangicha mazmunda va xalqaro andozalar talablari darajasida qoʻllanila boshlandi.

M.Mukarramovning «Adabiy tilning konkret koʻrinishlari boʻlgan soʻzlashuv, badiiy, publitsistik, rasmiy-hujjat va ilmiy nutqlarning real mavjudligini tan olsak, u vaqtda har bir nutq turining oʻz modal maʼno ifodalovchi soʻzlarini ham tan olishimizga toʻgʻri keladi», degan mulohazasi ushbu oʻrinda ham ahamiyatlidir. Bundan tashqari, matnda men, qancha singari olmoshlar, ammo, lekin, biroq, balki kabi bogʻlovchilar ham maʼlum bir stilistik maqsadni ifoda etishga qaratilgan elementlar sifatida namoyon boʻladi. Shu oʻrinda ilmiy matnlarda yana aksincha, albatta, afsuski, darvoqe, darhaqiqat, demak, jumladan, masalan, xullas, xususan, shubhasiz, haqiqatan singari modal soʻzlar va modal maʼno anglatuvchi boshqa birliklarning, bilan, uchun, kabi, singari, haqida, toʻgʻrisida, tufayli, sababli, doir, oid, binoan, tashqari, qaraganda, asosan, muvofiq, qadar singari koʻmakchilarning faol qoʻllanishini qayd etamiz. Baʼzi bir misollarni tahlil etish bilan chegaralanamiz. Olmoshlarni olaylik. Ularning qoʻllanishida oʻziga xoslik kuzatiladi. Masalan, men olmoshi matnda taʼkidlashning kuchli vositasi sifatida ishtirok etgan: Jahon iqtisodiy inqirozi esa, mening nazarimda, bu

jarayonni yanada jadallashtirishga turtki bermoqda, uni har tomonlama tezlashtirishni taqozo etmoqda. Son-ravish xarakteridagi qancha olmoshi –lik bilan birgalikda qo‘llanib, ma‘noni kuchaytiruvchi vositaga aylangan: ...bank tizimlarining nechog‘liq barqaror va ishonchli ekaniga, ularning himoya mexanizmlari qanchalik kuchli ekaniga bog‘liqligini isbotlashga hojat yo‘q, deb o‘ylayman. Nega olmoshi esa faqat muallif uslubiga xos bo‘lgan jumla tarkibida qo‘llanilgan: Nega deganda, bugungi kunda eksport asosan xom ashyo yetkazib berishdan iborat bo‘lib, ...iqtisodiyotni izdan chiqaradigan jiddiy faktorga aylanmoqda. Matnda belgining ortiqlik darajasini ko‘rsatishga xizmat qiluvchi yanada (21 marta), g‘oyat (4 marta), juda (2 marta) kabi vositalarning qo‘llanganligi ham ilmiy matnda muallif individual bayon uslubiga bog‘liq ravishda tasviriy vositalarning qo‘llanishi me‘yoriy holat ekanligini yana bir tasdiqlaydi: Shu bilan birga, o‘tgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivojlantirish uchun bir qator juda muhim muammolarni, xususan, fermer xo‘jaliklarining barqarorligi, eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bog‘liq masalalarni hal qilishni qat‘iy talab etmoqda kabi. Muallif ishlatgan holbuki, asno, bo‘lur so‘zi esa tasviriylik doirasidan tashqiriga chiqqan, matnda su‘bektiv munosabatning emotsional ifodalanishi namunasi sifatida kelgan: Holbuki, bu sohalarda tez o‘zgaruvchan bozor talabi texnika va texnologiyani uzog‘i bilan 5—7 yilda, rivojlangan mamlakatlarda esa bundan ham qisqa muddatlarda o‘zgartirishni talab etadi. Inqirozga qarshi choralar dasturining mazmun-mohiyati va asosiy vazifalariga baho berish asnosida, g‘oyat muhim, prinsipial ahamiyatga molik bir masalaga diqqatni qaratish o‘rinlidir. Asno so‘zini uning sinonimi bo‘lgan va matnda 6 marta qo‘llangan payt so‘zi bilan qiyoslasak, uning emotsionallik bahosi yana ham yorqin namoyon bo‘ladi: Shuni ham qayd etishni istardimki, qarzni o‘z vaqtida qaytara olishga qat‘iy ishonchimiz va kafolatimiz bo‘lmagan paytlarda muayyan loyihalarni kreditlash bo‘yicha ayrim takliflardan voz kechgan holatlarimiz ham bo‘ldi. Asar matnidagi –gina va –oq yuklamalari, -(a)r sifatdoshining poetik –ur shakli ham sub‘yektiv munosabatni kuchaytiruvchi vositalar sanaladi: birgina, ko‘pgina, orqaligina, kattagina kabi:

...biz iqtisodiyotimiz va mamlakatimizning jahon maydonidagi raqobatdoshligini aynan ana shu o'ta muhim, o'zak vazifani bajarish orqaligina ta'minlay olamiz; Boshqacha aytganda, biz hozirdanoq taraqqiyotimizning inqirozdan keyingi davri haqida chuqur o'ylashimiz, bu borada uzoq muddatga mo'ljallangan dastur ishlab chiqish haqida bosh qotirishimiz kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi kabi. Hatto matnning ma'lum qismining yozuvda to'q bo'yoqlarda berilishini ham tasviriylilikning bir vositasi sifatida qarashga to'liq asos bor va u ham individuallikning bir belgisidir. Jahonda sodir bo'layotgan globalashuv va ilmiy-texnika inqilobi, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va ularning hayotimizga shiddat bilan kirib kelishi, mustaqillik sharoitida ilm-fanga munosabat, talab va ehtiyojning ortganligi shuni ko'rsatmoqda.

3.4 Publisistik uslub va stilistika

Zamonaviy dolzarb mavzulardagi ijtimoiy-siyosiy adabiyotlarni qamrab oladigan «publitsistikaning vazifasi ijtimoiy fikr uyg'otish va uni shakllantirish, ma'lum maqsadga yo'naltirish, hujjatli fakt-ma'lumotlar asosida voqelik manzarasini yaratishdan iborat» ekan, ijtimoiy faoliyatining bu sohasida xizmat qiluvchi maxsus vositalar va ularning tildan foydalanishdagi maxsus uslubi yuzaga keladiki, bu uslub o'zbek tili FULari tizimida publitsistik uslub (PU) nomi bilan yuritiladi. O'zbek tili PUning shakllanishiga asos bo'ladigan lingvistik va ekstralingvistik omillar mavjud. Quyida ularni tahlil qilishga urinib ko'ramiz. Publitsistik uslubning ekstralingvistik shart-sharoitlari O'zbek tili publitsistik uslubning shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va o'rganilishi. O'zbek tilshunosligida mazkur soha bilan shug'ullangan mutaxassislarning ta'kidlashicha, PU o'zbek adabiy tilining nutq uslublari tizimida, asosan, XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida paydo bo'ldi. 1883 yildan boshlab o'zbek tilida to'ng'ich gazeta – «Turkiston viloyatining gazetisi» chiqa boshladi. XX asrning boshlarida esa matbuot ishlari ko'lami «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «Hurriyat», «Oyna», «Maorif va o'qitg'uvchi» kabi gazeta va jurnallar hisobiga kengaydi va Furqat, Hamza, Ayniy, Cho'lpon, Fitrat, Sattorxon singari yozuvchilar faoliyati

tufayli takomillashib bordi. Shuningdek, o'zbek publitsistikasining tarixiy ildizlari ulug' mutafakkir Alisher Navoiydan boshlanadi, degan qarashlar ham mavjud: «Navoiyning «Majolis un-nafois», «Munshaot», «Mahbub ul-qulub» asarlarida publitsistikaning tugal xususiyatlari uchraydi. Navoiyning Abdurahmon Jomiy, Pahlavon Mahmud, Sayid Hasan Ardasher va boshqalar haqidagi adabiy portretlarini publitsistik ocherklar, deb atash mumkin. Navoiy nasriy asarlarini chuqurroq tadqiq etish uni o'zbek badiiy publitsistikasining asoschisi, deb atashga imkon beradi». Publitsistikamizning tarixiy ildizlari bu qadar uzoqqa borib taqalishiga qaramasdan, uni o'zbek tili FULARidan biri sifatida maxsus o'rganish keyingi davrlarga to'g'ri keldi. T.Qurbonovning 1987 yilda himoya qilgan «Hozirgi o'zbek adabiy tilining publitsistik stili» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida uning lingvostilistik xususiyatlari to'g'risida ilk bor ilmiy xulosalar bayon qilindi. To'g'ri, o'zbek tilshunosligida bu tadqiqotgacha ham PU haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan edi. Masalan, V.V.Reshetov, A.K.Borovkov, M.Mirzayev, F.Abdullayev, I.Rasulov, A.Abdunazarov, G'.Karimov, K.Yusupov va boshqalarning tadqiqotlarida ushbu mavzuga aloqador bo'lgan fikr-mulohazalar aytilgan yoki uning muayyan bir janrining til xususiyatlari o'rganilgan. Lekin ularning birontasi ham PUga xos bo'lgan lingvistik va ekstralingvistik omillarni yaxlit va atroflicha tahlil etish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan edi. Bu vazifa yuqorida tilga olingan dissertatsiya ishida amalga oshirildi va keyinchalik mavzuni chuqurroq tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar birin-ketin paydo bo'la boshladi. Ular orasida A.Abdusaidovning tadqiqotlari e'tiborga molikdir. Olimning gazeta janrining tili va uslubini o'rganishga bag'ishlangan nomzodlik, doktorlik dissertatsiyalari va e'lon qilingan alohida ishlari o'zbek tili stilistikasi taraqqiyotiga sezilarli hissa bo'lib qo'shildi. O'zbek tili FU tizimida PUNing alohida o'rin va mavqega egaligi uning ijtimoiy hayotda keng ko'lamdagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, madaniyat va sport kabi sohalarga xizmat qilishi bilan izohlanadi. Mustaqillik davrida O'zbekiston sharoitida ommaviy axborot vositalariga (OAV) g'amxo'rlik davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu borada tegishli qonunlar va qarorlar qabul

qilinib, matbuot erkinligining huquqiy asoslari yaratildi. «Ommaviy axborot vositalari to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida «Gazetalar, jurnallar, axborotnomalar, byulletenlar, axborot agentliklari, televideniye (kabelli, efir-kabelli televideniye) va radioeshittirishlar, hujjatli kino, elektron axborot tizimi, shuningdek, doimiy nomga ega bo'lgan, davlat tasarrufidagi, mustaqil va boshqa ommaviy davriy nashrlar ommaviy axborot vositalari» hisoblanishi ta'kidlanib, uning 3-moddasida «Har kim ommaviy axborot vositalarida chiqish, o'z fikri va e'tiqodini oshkora bayon etish huquqiga ega» ekanligi, 4-moddasida «O'zbekiston Respublikasida ommaviy axborot vositalarini senzura qilishga yo'l qo'yil»masligi belgilab qo'yildi. Eng muhimi, OAV faoliyati hamisha mamlakatimiz birinchi rahbarining diqqat markazida turibdi. I.A.Karimov nufuzli yig'ilishlarda, xorijiy jurnalistlar bilan bo'lgan uchrashuvlarda OAVlarining roli, jamiyat hayotida tutgan o'rni haqida qayta-qayta gapiradilar. Masalan, Bi-Bi-Si muxbiri X. Ubaydullayevning «O'zbekiston matbuoti va televideniyesiga bugun Siz qanday baho bergan bo'ladingiz?», degan savoliga Yurtboshimiz shunday javob bergan edilar: «Matbuot va axborot vositalarini to'rtinchi hokimiyat sifatida e'tirof etish huquqiy davlat oyoqqa turishining muhim shartlaridan biri ekanligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Modomiki, O'zbekiston erkin, ochiq huquqiy demokratik davlat qurishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ekan, bu shartlarni so'zsiz bajarishi kerak» (1996 yil 12 aprel). Ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma'ruzasida (2000 yil 22 yanvar) esa bu vosita vakillari oldiga aniq vazifalar qo'yib, «Bunda, men yana takror aytaman, ommaviy axborot vositalari jamiyatimizda haqiqiy «to'rtinchi hokimiyat»ga aylanishi, fuqarolarning siyosiy huquq va erkinliklarini ro'yobga chiqarishda eng ta'sirchan omil bo'lishi kerak. Bu, eng avvalo, har bir fuqaroning o'z fikrini erkin ifoda qilish, axborot olish, davlat va jamiyat qurilishining o'ta muhim masalalarini muhokama etishda faol qatnashish huquqini ta'minlash demakdir», degan edilar. Darhaqiqat, mamlakatimiz hayotida juda katta ma'naviy-ma'rifiy, ta'limiy-tarbiyaviy vazifani bajaradigan, targ'ibot va tashviqot olib borishda ko'makdosh bo'lgan OAVlari hamisha islohotlarning oldingi safida bo'lishi, uni amalga

o'shishda, mazmun-mohiyatini ommaga tushuntirishda asosiy kuch bo'lishi lozim. PU borasida olib boriladigan tadqiqotlar esa mazkur soha faoliyatini ilmiy tashkil etishga, tildan foydalanishdagi madaniylik va me'yoriylik darajasining takomillashishiga, binobarin, xalqimiz ma'naviyati va madaniyatining yanada yuksalishiga xizmat qiladi. PU o'zbek tili FU orasida eng keyin paydo bo'lgan bo'lsa ham, tildan foydalanishdagi imkoniyatlarining g'oyatda kengligi jihatidan ularning barchasidan yuqorida turadi. Akustiklik – ifodaning asosiy vositasi sifatida tovushdan (nutq, musiqa, shovqin), ta'sirning asosiy vositasi sifatida jarangdor so'zlardan foydalanish; nutqiy aktning distantligi esa – gapiruvchi va eshituvchi o'rtasidagi masofaning uzoqligidir. Shunday qilib, radio tili – radio orqali beriladigan umumxalq tovush, lug'aviy va grammatik tizimiga asoslangan og'zaki ijod ifoda vositalarining, u yoki bu fikrni, g'oyani ifodalashga xizmat qiladigan umumxalq tili vositalarini qo'llash usulining yig'indisi, adabiy tilning amaldagi bir ko'rinishidir. Uning OAVlari orasida yetakchilardan biriga aylanganligining sababi ham shunda. Radioeshittirish oldiga oddiylik va ta'sirchanlik, qisqalik va tabiiylik, tilning tozaligi va ma'no aniqligi, musiqiylik va xushovozlik kabi talablar qo'yilganligi tufayli unga nutqiy muloqotning alohida ko'rinishi sifatida baho berish mumkin. Keng auditoriyaga ta'sir o'tkazishga mo'ljallangan radio tili qaysidir ma'noda universaldir. Teleeshittirishlarning ekstralingvistik xususiyatlari. O'tgan asrning 50-yillarda hayotga televideniye kirib kelishi bilan OAVlarining ijtimoiy roli yana bir pog'onaga ko'tarildi. Axborot uzatishning yangi vositasi kishilarning dunyoqarashiga jiddiy ta'sir ko'rsata boshladi. Avvallari axborot faqat o'qish yoki eshitish orqali olingan bo'lsa, endi uning mazmuniga oid voqea-hodislarni bevosita ko'z bilan ko'rishning imkoniyati paydo bo'ldi. Axborot uzatishning yangi vositasi paydo bo'lishi, tabiiyki, unda tildan foydalanishning oldiga yangi talablar qo'ydi. Jumladan, teleeshittirishlarning ta'sirchanligini oshirish maqsadida uning mualliflarida turli verbal va noverbal metodlardan foydalanish imkoniyatlari paydo bo'ldi. Televideniye paydo bo'lgunga qadar axborot uzatish jarayonida noverbal vositalarning ishtirok etishi amalda deyarli yo'q edi. Kommunikator tomonidan qo'llangan bu usullar berilgan

ma'lumotning adresat tomonidan o'zlashtirilishini birmuncha osonlashtirdi. Mustaqillik davri OAVlari va matbuoti materiallari mazmunan o'zgardi, unda o'zbek xalqining turmush tarzi va ruhiyati o'z aksini to'laligicha topmoqda. Matbuot erkinligi, yoritiluvchi mavzular ko'laminig kengligi OAVlarida til demokratizatsiyasiga keng yo'l ochib bermoqda.

3.5 Badiiy uslub va stilistika

O'zbek tili FULari tizimida qaraladigan uslublardan biri BUdir. Ushbu uslub ham o'zbek tilshunosligida tadqiqot ob'yekti bo'lgan va uning lingvistik shart-sharoitlari to'g'risida muayyan xulosalar bayon qilingan. Bu o'rinda bevosita ana shu manbalardan foydalanildi. Tildagi boshqa FUlardan prinsipial farq qiluvchi lingvistik va ekstralingvistik belgilar yaxlitligi hamda uning muhim bir vazifaga – badiiy-estetik vazifani bajarishga qaratilgan bo'lishi va ijtimoiy hayotning ma'lum bir sohasiga xizmat qilishi BUni mustaqil kategoriya sifatida qarashimizni taqozo qiladi. Ilmiy adabiyotlarda badiiy uslub ning dubletlari sifatida badiiy-belletristik uslub, badiiy nutq, badiiy nutq uslubi, badiiy adabiyot tili, badiiy adabiyot uslubi, badiiy asar tili, badiiy asar uslubi, adabiy-badiiy uslub kabi terminlar ishlatilib kelinmoqda va bunday qo'llanishda ular orasida farq sezilmaydi. Biz badiiy uslub va ba'zan badiiy nutq yoki badiiy nutq uslubi terminlarini qo'llashni ma'qul deb hisoblaymiz va asosan badiiy uslub terminidan foydalanamiz. Ammo badiiy adabiyot uslubi, adabiy asar badiiy uslubi va yozuvchi uslubi atamalarini badiiy uslub tushunchasi bilan tenglashtirish to'g'ri emas. Badiiy adabiyot uslubiga asarning mavzusini, obrazlar tizimini va kompozitsiyasini tahlil qilish masalalari kiradi. Dialektal fonetik hodisalar badiiy adabiyot tilida ham mahalliy koloritni berishga, ham erkalash, hurmat singari qator baholarni ifodalashga va boshqa turli badiiy-estetik vazifalarni bajarishga xizmat qilishi mumkin. Dialektal kolorit: Yashin akamlar ham sho'ttalar; hurmat, erkalash: Halima ona meni ko'rib: «Opangizning yubileyiga keldingizmi, voy, aynanib ketay sizdan! – deb yelkamga qoqib qo'ydilar; badiiy-estetik vazifa:...uka kechirasiz, siz bilan gap sotib o'tirishga «pussatim yo'» desalar nima qilaman?. SUGa xos talaffuzning personajlar nutqida berilishi BUda ahamiyat kasb etadi. Tovushlarning alohida

talaffuzi tufayli soʻzlar, soʻz birikmalari, gaplar oʻzgacha maʼno qimmatiga ega boʻlishi mumkin: – Jim yot, tuxuming qurigurr! Tinka madorim qolmadi-ku! Boshimga yetib tinchiysizlar!. Birinchi gapdagi r tovushining orttirilishi soʻzlovchi kayfiyatining yomon ekanligini ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik meʼyor talablariga muvofiq kelmaydigan oshno, talosh, yamon, yaro, qaro kabi soʻzlar ishlatiladi: Ne baloligʻ kun edikim, oshno boʻldim sanga; Agarchi yoʻqturur durluq taloshi; Boshi yarosigʻa bogʻladi rust; Qoshi yosinmu deyin, koʻzi qarosinmu deyin?. Dilrabolardin yamonliq keldi mahzun koʻngluma (Bobur). Adabiy asarlar matnigagina xos boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi fonetik hodisalarga oʻxshamaydigan ayrim fonetik oʻzgarishlar poetik nutq talabi bilan vujudga kelgan deb aytishga yetarli asoslar bor, deb oʻylaymiz. Adabiy asarlar tilida uchraydigan fonetik oʻzgarishlar tarixiy xarakterga ega boʻlib, ularning roʻy berishi Sharq mumtoz adabiyotining, jumladan, oʻzbek adabiyotining shakllanishidagi ekstralingvistik omillar - vazn, qofiya hamda ohangdorlik, jarangdorlik va tantanavorlik kabilarning talablari asosida boʻladi. Agar ular dialektal xarakterda boʻlsa, mahalliy koloritni berishga, erkalash, hurmat kabi baholarni ifodalashga xizmat qiladi. Z>y, q>gʻ, a>o tovushlarining oʻzaro oʻrin almashishlari yoki biri oʻrnida ikkinchisining ishlatilishi, tovushlarning soʻz oʻrtasiga qoʻshilishi yoki tushirib qoldirilishi kabi holatlarning mumtoz poeziyamizda va bugungi sheʼriyatda ham faol boʻlib kelayotganligining sabablari ham ana shunda. Garchi ularning qoʻllanilishi adabiy orfoepik va orfografik oʻlchovlarga mos kelmaydi deb hisoblansa-da, bu birliklar allaqachon BU orqali stilistik meʼyor doirasiga kirgandir. Badiiy uslubning leksik-frazeologik xususiyatlari. Soʻzlarning denotativ maʼno bilan bir qatorda konnotativ maʼnolarga ham egaligi ularning funksional va ekspressiv-emotsional chegaralanishlarni keltirib chiqaradi. «Funksional normativ soʻzlar» (E. Begmatov), deb nomlanuvchi umumisteʼmoldagi birliklar qoʻllanish chastotasining faolligi, barcha Fular uchun bab-baravar xizmat qilishi bilan tilimizdagi boshqa leksik guruhlardan ajralib turadi. Leksik birliklar orasida shunday elementlar mavjudki, ular badiiy-estetik vazifani bajarishga boshqa birliklarga qaraganda koʻproq xizmat qiladi.

«O‘TIL»dagi ayrim elementlar bu fikrni to‘la tasdiqlaydi. Masalan, unda «poetizmlar» belgisi bilan quyidagi so‘zlar berilgan: abru, armug‘on, bazmaro, balqimoq, bahoriston, boda, bo‘ston, gavharafshon, giryon, gulbahor, guliston, gulro‘, gulshan, debocha, durafshon, jahonbaxsh, jondosh, jo‘shmoq, jo‘shqin, kuylamoq, libos, lolagun, lo‘livash, maygun, mardonavor, mastona, mahvash, mahpora, moviy, mujda, naylayin, nash‘a, netay, otashlanmoq, otashqalb, paymona va boshqalar. Agar bu qatorga kt. va esk.kt. belgilari bilan ajratilgan so‘zlarni ham kiritsek (kiritishimiz kerak, albatta), ular tilimizda salmoqli o‘rinni tashkil qiladi. Emotsional-ekspressiv ma‘no bahosini ifoda etish asosiy o‘lchov sanaladigan BUNing xos chegaralanganlik ana shu tarzda namoyon bo‘ladi. Bir narsa yoki voqea-hodisani anglatuvchi tushunchaning tilda bir necha xil ifodasi mavjud bo‘lishi bunday chegaralanish, boshqacha aytganda, qamrov va tanlash doirasini yana ham kengaytiradi. Shuning natijasi o‘laroq, tilimizda yuzaga kelgan poetik leksika hamda kitobiy leksika deb ataluvchi guruhdagi so‘zlarning aksariyat qismi BUNing FULar orasida o‘z qiyofasiga ega bo‘lishida asosiy poydevor bo‘ladi. Tilimizdagi so‘zlar semantik strukturasi, shakl va ma‘no munosabati, tarixiyligi hamda iste‘mol darajasining qamroviga ko‘ra ma‘lum lingvistik hodisalarni keltirib chiqaradi. Polisemantizm, sinonim, paronim, omonim, antonim, neologizm, istorizm, arxaizm, jargonlar singari bir qator guruhlar paydo bo‘ladiki, ularning BUNing o‘rni to‘g‘risida so‘z yuritmaslik mazkur uslubda leksik birliklarning ishtiroki to‘g‘risidagi tasavvurimizni kambag‘allashtiradi. Polisemantik so‘zlar nutq jarayonida keng imkoniyatlarini namoyish qila oluvchi lingvistik vosita sanaladi. Biz uchun ham ularning ko‘pchiligidagi ma‘nolarning keng va turli-tuman ekanligi e‘tiborga molikdir.~ Tilimizdagi bir, bosh so‘zlari anglatgan ma‘nolar ko‘lamini eslashning o‘zi kifoya. Ana shu ma‘nolarning deyarlik hammasiga badiiy adabiyot tilida duch kelishimiz mumkin: Hukmingizga bo‘ysundiramiz... O‘z boshlaring qayda? -Boshimiz sizning qo‘lingizdadir davlatpapoh... (O.Yoqubov). So‘zlarni ko‘chma ma‘nolarda qo‘llash BUNing muhim xususiyatlaridan biridir. Matnda so‘z semantikasining o‘zgarishi, kengayishi, ko‘p aspektli bo‘lishi va, hatto, lug‘atlarda qayd etilmagan ma‘nolar kasb etishi mazkur uslub uchun qonuniyat sanaladi.

Dublet soʻzlar. Tilimizda baravar-barobar, nabira-nevara, ustoz-ustod singari dublet soʻzlar bor. Ularning mavjudligi normativ leksika nuqtai nazaridan ijobiy hodisa sanalmasa-da, BUda ularga befarq qaralmaydi. Masalan, O.Yoqubovning «Ulugʻbek xazinasi» romani Ali Qushchini Mirzo Ulugʻbek oʻz huzuriga chaqirish voqeasi bilan boshlangan. Bayonga endigina kirishilgan, Ali Qushchi obraziga taʼrif berilib ulgurilmagan bir paytda muallif nutqida ustod soʻzi ishlatiladi: Ikki kungacha ustodning mahzun nigohi koʻz oldidan ketmay iztirob chekdi, bir necha bor Koʻksaroyga borishga chogʻlandi, lekin jurʼat etolmadi. Mana endi ustod oʻzi uni Koʻksaroyga chorlabdilar. Ustoz-ustod soʻzlari bu oʻrinda bir xil stilistik qiymatga ega emas. Ustoz odatda betaraf, ustod da esa unga nisbatan ekspressiv boʻyoq mavjud. Shuning uchun u matnda Ali Qushchining oʻz muallimiga boʻlgan mehr tuygʻusini ifodalovchi vositaga aylangan: – Maʼzur koʻrgaysiz, ustod! Ammo ustod soʻzining yuqorida muallif tilidan berilishi yanada chuqurroq maʼno kasb etgan. Bu bilan yozuvchi, birinchidan, Ali Qushchiga nisbatan oʻzining ijobiy munosabatini bergan boʻlsa, ikkinchidan, eng asosiysi, personajning munosabatini va gapirish uslubini saqlab qolgan. Boshqa kishilarga nisbatan esa asarda asosan ustoz soʻzi ishlatilgan. Sinonimlar tilimizning ijtimoiy va badiiy-estetik jilolarini namoyish qila olishi bilan eng oliy oʻrinni egallaydi. Shuning uchun ham A.M.Peshkovskiy va A.I.Yefimov singari olimlar nutqiy vositalar sinonimiyasini oʻrganishni stilistikaning markaziy muammosi, deb hisoblaganlar.~ Yozuvchining til ustida qilgan mehnati – sinonimik birliklar ustida ishlash mashaqqatidir. U badiiy adabiyotda zarur lingvistik vosita sanaladi. «Sinonimlarning mavjudligi va umuman variantlilik muomalaning u yoki bu vaziyatga mos keladigan til vositalarini tanlashga sharoit yaratadi, shu sababdan tanlash tushunchasi stilistik kategoriyalar qatoriga kiradi». Sinonimik qatordagi emotsional-ekspressiv bahoga ega boʻlgan elementlarni saralash funksional jihatdan chegaralashda oʻlchov vazifasini bajaradi. Ularning emotsional-ekspressiv darajasini aniqlash bu elementlarning isteʼmoldagi faolligiga asoslanishi lozim. A. Qahhor «Sanʼatkor» hikoyasida asar qahramoni – sanʼatkorning nomi yoʻq. Urgʻu sanʼatkor soʻziga berilgan. U oʻzini chinakam maʼnoda sanʼatkor, bilimli, madaniyatli, tilni, oʻz

kasbini yaxshi biluvchi kishi deb hisoblaydi. Vaholanki, bayonidan qahramonning madaniyatdan, sanʼatdan yiroq kimsa ekanligi maʼlum boʻlib turadi. Nomlar «gapirishi» SU va BUning lingvistik belgilari sanaladi. V. V. Vinogradov taʼkidlaganidek, badiiy adabiyotda ismlar, familiyalar, laqab va taxalluslar tanlash, ularning turli janr va uslublarda struktural oʻziga xosligi, obraz hamda xarakter yaratishdagi vazifasi va shu kabi masalalar - bu badiiy adabiyot stilistikasining juda katta va murakkab mavzusidir.~ Anglashiladiki, tildagi leksik resurslarning BUdagi ishtiroki darajasi bir xil emas. Masalan, polisemantizmlar, sinonimlar, antonimlar, omonimlarning xizmatlari katta boʻlishi bilan birga, boshqa vositalar - dialektizmlarni, varvarizmlar, vulgar, jargon soʻzlarni, eskirgan soʻzlarning bir qismi boʻlgan istorizmlarni va atamalarni BUga xoslangan deb boʻlmaydi. BUning morfologik xususiyatlari. Oʻzbek tili grammatik, xususan morfologik stilistikasining nazariy masalalarini, ayniqsa, soʻz turkumlaridan ot va ynga bogʻliq kategoriyalar stilistikasini oʻrganishga bagʻishlangan yirik hajmdagi ishlar R. Qoʻngʻurov qalamiga mansub. Bizning mulohazalarimiz hamisha shu tadqiqotlarga tayangan holda boʻladi. Oʻzbek tili soʻz turkumlarining grammatik shakllari turli adabiy, tarixiy hamda dialektal variantlarga ega boʻlib, ularning maʼlum qismida BUga xoslanganlik mavjud. Har bir soʻz turkumi misolida bunga ishonch hosil qilishimiz mumkin. Ot turkumiga oid elementlar badiiy adabiyot tilida oʻzining asosiy va qoʻshimcha maʼnolari bilan ishtirok etadi. Qoʻshimcha maʼnolaridagi turli-tumanlik ham badiiy-estetik vazifani amalga oshirishga, ham funksional chegaralanishga olib keladi. Masalan, –lar qoʻshimchasi oʻz grammatik maʼnosidan tashqari yana nutqda hurmat, kinoya, piching, kesatish. takror, taʼkid, noaniqlik, kuchaytirish, mubolagʻa, ajratib koʻrsatish kabi konnotativ maʼnolarni ifodalashi tadqiqotchilarimiz tomonidan koʻrsatib oʻtilgan.

BUning funksional-stilistik jihatdan chegaralanuvchi alomatlari xaqida gap ketganda, ular koʻplab grammatik kategoriyalarda aks etgani singari olmoshlarda ham namoyon boʻlishini koʻramiz. Yirik soʻz turkumlaridan sanaladigan feʼlda BUga xos belgilar sifatida quyidagilarii koʻrsatish mumkin: Ekan feʼli nutq jarayonida qisqargan holatga kelib, SUda kan, BUda kin shaklida oʻzidan oldin

qo‘llanilgan so‘zga qo‘shilib ketadi: Bo‘lganmikin yer uzra bir ko‘z Ko‘rmak uchun seni osmonda (H. Olimjon). Buyruq-istak maylidagi fe‘lga qo‘shilib, buyruq ohangini kuchsizlantiruvchi –gin affiksining –gil shakli poeziyaga xos: Qo‘ygil, u kunlarni eslatma jonim (A. Oripov). Bu affiksning arxaik –g‘il ko‘rinishi ham badiiy asarlarda uchraydi. Istak maylining -(a)y, -(a)yin shakli ham ko‘pincha poeziya va folklor tilida uchrashi ilmiy tadqiqotlarda qayd qilingan: Bir zum odam kabi yashayin men ham (A. Oripov). Ba‘zan shart mayli –sin ning eskirgan –sun shakliga duch kelamiz: Jonlar sening yuzginingdan aylansun (Fitrat). Badiiy adabiyot tilida fe‘l turkumining stilistik imkoniyatlari yana ham kengroq ochiladi. Uning ma‘lum grammatik kategoriya doirasida bir grammatik shaklning ikkinchi bir grammatik shakl mazmunini anglatishi shoir va yozuvchilar uchun fikrni rang-barang ko‘rinishlarda ifoda etishning qulay usullaridir.~ Buni fe‘lning mayl va nisbat kategoriyalari misolida ko‘rishimiz mumkin. Masalan, aniqlik mayli shakli shart mayli shakli uchun xos bo‘lgan ma‘noni anglatishga xizmat qiladi: Men hayot ekanman, hayotsan sen ham (Zulfiya). Yoki aksincha, shart mayli shakli aniqlik mayli ma‘nosini anglatadi: Sevaman yerlarga rangdor yaproqlar, Yumshoq va rang-barang gilam to‘shasa (Zulfiya). Mazmunan shart maylidagi fe‘lning buyruq mayli shaklida ishlatilishi P.Qodirovning «Yulduzli tunlar» romanida kuchli poetik vositaga aylangan: Xonim darhol qizning gapini quvvatlab, o‘g‘liga yuzlandi: - Boysunqur mirzoga elchi yuboringiz, amirzodam! Oradagi adovatni yo‘qotingiz! –Boysunqur mirzo zo‘rovonlik qilsin! Men mo‘minlarcha bosh egib elchi yuboray! Fe‘lning buyruq-istak mayli shakli aniqlik mayli ma‘nosini beraoladi: Qayga borsin taqdirdan qochib? (Zulfiya). Bu yerda gap aniqlik mayli shaklida berilsa, ritorika susayadi. Mayl shakllarining qo‘llanilishi IU va RU chegaralangan. Ularda fe‘llar asosan aniqlik mayli shaklida bo‘ladi. O‘rni bilan RUda buyruq istak mayli ishlatilsa, u IU uchun umuman xos emas. Unda ba‘zan shart mayli shakli uchraydi. BUda fe‘lning barcha nisbat shakllari ishlatiladi. Ammo aniq nisbatdagi fe‘llar birmuncha faol. Ilmiy nutqda esa, aksincha, fe‘llar asosan majhul nisbatda qo‘llaniladi. Badiiy adabiyot tilida nisbat shakllari anglatgan ma‘nolarda ham siljish yuz berib turadi. Ko‘puslublilik badiiy adabiyot

tilida Fular ishtiroki va ularning badiiy-estetik vazifaga xizmat qilishidan kelib chiqadigan xarakterli xususiyat sanaladi. Badiiy nutqda tildagi barcha FUlarga xos elementlar turli ekstralingvistik sabablarga ko'ra ishtirok etsa-da, ular bilan BU o'rtasiga tenglik alomatini qo'yib bo'lmaydi. Aniqlik, ta'sirchanlik va mantiqiylik kabi nutqiy talablar har bir FUda, jumladan, BUda ham o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Personaj nutqining qurilishi esa uni SUGa ham yaqinlashtiradi. Adabiy asar matnida yuz beradigan fonetik o'zgarishlar hozirgi o'zbek adabiy tili orfoepik me'yorlari doirasidagi fonetik hodisalardan farq qiladi. BUni mustaqil uslub sifatida ko'rsata oluvchi eng muhim lingvistik elementlardan biri so'zdir. Badiiy matnda o'zining denotativ va konnotativ ma'nolari bilan ishtirok etadigan so'z o'z navbatida unda emotsional-ekspressiv ma'nolarni namoyish qiladi va shu o'lchov tufayli ularning ko'pchiligi uslubiy tabaqalanib boradi. Badiiy adabiyot tilida barcha grammatik formalarning keng ko'lamda amal qilishi ulardagi ko'plab grammatik-stilistik ma'nolarning ro'yobga chiqishiga sabab bo'ladi va ana shu ma'nolar doirasida uslubiy chegaralanish, xususan BUGa xoslanish ham yuz beradi. Ma'lum maqsadlardan kelib chiqqan holda adabiy asar matnida til birliklaridan cheksiz kombinatsiyalarda foydalanish mumkinligi badiiy nutqdagi sintaktik qurilmalarning o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishini keltirib chiqaradi. Shuningdek, adabiy matnlar tahlili shuni ko'rsatadiki, BUni uning lingvistik alomatlarisiz yoki boshqa funkitsional uslublardan ajralgan holda tasavvur qilish mumkin bo'lmaganidek, uning shakllanishida, rivojlanishida va mavjud bo'lishida nolisoniy omillarning ahamiyatini ham inkor etish mumkin emas.

XULOSA

Stilistika-uslubshunoslik, uslubiyat-tilshunoslik fanining til uslublarini tadqiq etuvchi, tilning leksik frazeologik, fonetik, morfologik, soʻz yasalishi va sintaktik sathlarda sinxroniya va diaxroniya nuqtai va nazaridan funksional qatlamlanishining mohiyati va oʻziga xosligini oʻrganishdir. Stilistikaning maqsad va vazifalari boʻlajak mutaxassislarga til va nutq uslublari haqida maʼlumot berishdir.

Grammatika, soʻz yasalishi va fonetika leksika va sintaksis kabi dunyo til modelining ishtirokchilari sanaladi. Turli tillarda dunyo turlicha eshitiladi, turlicha tuziladi, turli soʻz yasalish modellari tavsiya qilinadi.

Har ikki tilni grammatik tizimini oʻrganish oʻzining uchinchi bosqichiga qadam qoʻymoqda. Oʻrganishning birinchi bosqichida formal-mantiq metodologiyasiga tayangan holda tasviriy metod asosida grammatik kategoriyalar belgilanib, bu tushuncha ostida, asosan, morfologik kategoriyalar va qisman sintaktik kategoriyalar, yordamchi soʻzlar tadqiq etildi. Grammatik (morfologik) kategoriyalar borasida ularning turlari ajratilib, har biriga xos shakllarning bir tizimga solinganligi, shakllar ifodalaydigan, matn va qurshovda namoyon boʻluvchi turli-tuman nutqiy maʼnolar aniqlanganligi va tavsiflanganligini taʼkidlash lozim. Yordamchi soʻzlar tizimi aniqlanib, ularning leksik va grammatik tizim sirasidagi oʻrni, yordamchi soʻzlarning maʼnolari, sintaktik vazifalari tadqiq etildi. Til dalillariga nazariy yondashuvning metodologik asoslari boʻlmish dialektik mantiq hamda dialektika kategoriyalari, tasavvufning gioseologik taʼlimoti, xususan, uning substansiya (zot) va aksidensiya (tajalli), juzv va kull kabi tayanch tushunchalari asosida ish koʻrish tadqiqotning falsafiy bilish yoʻllari hisoblanadi. Tadqiqot lison va nutq hamda meʼyorni izchil farqlaydigan sistem tekshirish, komponent tahlil usullari asosida bajarildi. Maʼlumki, xorijiy tilni oʻqitishda oʻrganuvchilarning yosh va psixologik holatini hisobga olish juda muhimdir. Ayniqsa, yosh bolalarga chet til oʻrgatishda bunga alohida eʼtibor qaratish talab etiladi. Yurtboshimizning qarorlarida ham bu masalaga etibor qaratib oʻtilgan, yaʼni birinchi sinf oʻquvchilariga xorijiy til oʻrgatishda grammatik

material taqdim etilmaydi. Shu o'rinda xorijiy til grammatikasiga qisqacha ta'rif berib o'tsak. Lug'atlarda berilgan ta'riflarga ko'ra, grammatika og'zaki va yozma nutqni qurishda rioya qilinadigan qoidalar va prinsiplar tizimidir; so'z va gaplarning tuzilishini o'rganadigan fandır. M.Toshxonovning "İspan tili amaliy grammatikasi" qo'llanmasida keltirilishicha, grammatika bu til sistemasidir. Ba'zida odamlar grammatikani tilning "qoidalari" deb tasvirlaydilar; ammo aslida hech qaysi tilning qoidalari yo'q.

Grammatikaning gapda so'zlarning o'zgarishi va birikishi, so'z shakllari va gap qurilishi kabi hodisalar haqida umumiy qoidalarni belgilab berishi nazarda tutilsa, uning stilistika bilan ham aloqador ekani aniq tasavvur qilinadi. Stilistika birinchi galda fikrni ravshan va aniq bera olish uchun grammatika belgilab bergan umumiy qoidalardan qaysi birini qanday holatda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lishini belgilab beradi. Gapda fikrni tushunarli ifodalash uchun faqat grammatika qoidalariga rioya qilishning o'zigina kifoya qilmaydi, gapni stilistik to'g'ri tuza bilish ham kerak. Quyidagi misollarga e'tibor qiling: "Sessiyada ishtirok etgan rayon partiya komitetining sekretari sessiya oxirida so'z olib so'zladi, ...bu nuqsonlarni tugatish uchun zarur yordam ko'rsatishlari zarur." Bu gaplar grammatik jihatdan to'g'ri tuzilgan bo'lsa ham, sessiya, so'z, zarur so'zlarining o'rinsiz takrorlanishi stilistik nuqson sanaladi. Ko'rinadiki, grammatik hodisalar stilistikaning ham tahlil qilish ob'yektidir. Lekin bunday tahlilning usul va maqsadlari grammatika va stilistikada bir xil emas. Morfologiyada so'z tuzilishi, so'z formasining yasalishi, grammatik ma'no ifodalovchi morfologik vositalar o'rganiladi. Stilistikada esa faqat fikrning u yoki bu emotsional-ekspressiv bahosini ifodalashga xizmat qiladigan morfologik formalar tekshiriladi. Sintaksis gapda so'zlarning birikish yo'llarini, so'zlarning gaplardagi o'zaro aloqasini, gapning strukturasini, tiplarini, gap bo'laklarini tekshiradi. Lekin gapda ifodalanadigan fikr u yoki bu snntaktik kopstruksiyalarni qanday qo'llashga, munosabatlarni ifodalashning u yoki bu usullarini ishlatishga qarab turlicha baho olishi mumkin. Stilistikada bir xil ma'no, bir xil fikrni ifodalovchi parallel vositalar o'rganiladi. Stilistika gap bo'laklarining ma'nodoshligi, gaplarning

fikrdoshligini tekshirayotganda sintaktik sinonimiya hodisalarini bir-biriga qiyoslash, taqqoslash prinsipi asosida ish tutadi, ulardan har birining fikr ifodalashdagi ekspressiv ma'no tafovutlarini aniqlaydi. Xullas, stilistika grammatik hodisalarni fikrga turlicha bo'yoq va stilistik ohang beruvchi ekspressiv vositalar sifatida izohlaydi, tushuntiradi. Stilistika (yunoncha . stylos- yozuv, xat tayoqchasi) uslubshunoslik, uslubiyat- tilshunoslikning til uslublarini tadqiq etadi .

«Til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir». Binobarin, kishilar o'rtasidagi aloqa-aralashuv protsessini uyushtiruvchi ijtimoiy hodisa bo'lgan tilning roli nihoyatda kattadir. Kishilar har qanday sharoitda va faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda bir-birlaridan ma'lum darajada farq qiladilar. Umumxalq tili doirasida til vositalarining bunday tanlab olinishi nutqning xilma-xil ko'rinishlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Nutqning bu xilma-xil ko'rinishlari nutq stillari deb yuritiladi. Nutq stillari — ifoda vositalari sistemasining muayyan aloqa doirasida maqsadga muvofiq tanlash natijasida tarixan tashkil topgan nutq ko'rinishlaridir. “Assalom, Elnurjon aka! Ming-yuz ming qatla shukur: xatingiz, xushxabaringiz keldi. Baxtimizga hamisha salomat bo'ling. Ayamlar aytishlaricha (tashvishlanmang, sihatlari oydek), butingiz orasidan shamol o'tib yursa bas emish. Gapga shahar berasiz. Lekin, Elnurjon aka, meni shunaqangi noqulay ahvolga qo'yishingiz insofdan emas. Ayamlar hadeb maktubingizni to'lasicha o'qib berishimni qistaydilar. Qani aytingchi, haligi sho'xlik aralash erkaliklarni, «yomon yigit» ekaningizga iqrorligingizni qay yuz bilan o'qib beray u kishiga? Endi bilsam sizda ham ayyorlik misqolidan anchagina bor ekan shekilli... “. Bu xat o'zining tuzilishi, sintaktik qurilishi, so'z tanlash va ishlatish va boshqa leksik, grammatik xususiyatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Birinchi xatda rasmiy yozishmalarga xos so'z va iboralar ishlatilgan. Ikkinchi xat esa ikki sevishgan yordan birining javob maktubi bo'lib, unda so'z tanlashda va grammatik qurilishda jonli so'zlashuv nutqiga xos erkinlik sezilib turadi, emotsional-ekspressiv bo'yoqli so'zlar tekst mazmuniga samimiylik ruhini kiritadn. Bu xat misolida yana shularni ta'kidlash mumkinki, kishilar tildan u yoki

bu aloqa doirasida foydalanishda tarkibiy qismlari bir-birlari bilan uzviy bogʻlangan va bir butunlikni tashkil qiladigan ifoda vositalarinnng tuzilishiga ongli ravishda rioya qilishga majbur boʻladilar. Nutq stillarining har biri alohida yagona bir sistemani tashkil qiladi. Nutq stilining bir-biriga bogʻliq elementlar sistemasini tashkil qilishi aloqa-aralashuv quroli boʻlgan tilning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. Toʻgʻri, tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lugʻat sostavining har biri ham alohida bir sistemani, tilning oʻzi esa yaxlit holda butun sistemani tashkil etadi. Tilning funksional stillari mana leksik, grammatik va fonetik sistemalarga xos barcha vositalarning maʼlum kommunikativ maqsadga koʻra uyushishi tufayli bunyodga keladi. U faqat muayyan hodisalar sostavi bilangina emas, balki ularning bogʻlanishi, aloqasi va munosabatlari bilan ham xarakterlanadi. Demak, nutq stillari tilning vazifasi — funksiyasi bilan bevosita bogʻliq boʻladi. Shuning uchun ham ular funksional stillar deb yuritiladi. Funksional stilning umumxalq tili xazinasidan tanlab olgan vositalari ayni shu stil sistemasini tashkil qiladi. Tildagi bu stilistik hodisalar tarqoq xarakterda boʻlmay, balki kommunikativ vazifasi va umumiy stilistik boʻyogʻi bilan oʻzaro aloqador elementlar sistemasini tashkil etadi. Demak, tilning stilistik sistemasini taʼriflashda til birliklaridagi funksional-stilistik boʻyoq muhim belgi sifatida asosga olinishi kerak. Ekspressiv-stilistik boʻyoq esa, asosan, soʻzlarning oʻzaro semantik munosabati tufayli sodir boʻladi. Baʼzan yakka holda olingan soʻz va grammatik qurilish stilistik boʻyogʻining qaysi stilga mansubligini aniqlash ham qiyin boʻladi. Soʻz va grammatik qurilishning stilistik boʻyogʻi faqat maʼlum nutq matnida boshqa elementlar bilan boʻlgan munosabat va bogʻlanishda shakllanadi. Bunday stilistik boʻyoq nutq situatsiyasida reallashadi. Adabiy tilning stilistik sistemasi jargon, mahalliy dialekt va shuning kabi tildagi boshqa hodisalar bilan ham maʼlum munosabatda boʻladi. Masalan, umumxalq tiliga jargonlar, koʻpincha, oddiy soʻzlashuv stili orqali kirib keladi. Badiiy nutq stilida esa baʼzi personajlarning tilini individuallashtirish uchun ulardan qisman foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Toshkentda ilm maorif vakillari bilan uchrashuvdagigi nutqi. – Toshkent: 2017 yil 27 noyabr.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси (“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ни амалга ошириш борасидаги публицистик мулоҳазалар). - Тошкент: Ўзбекистон. 1999. -b.98
3. Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san’atlar. - Toshkent: TDPU, 2001. –b.105
4. Doniyorov X., Yo’ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. - Toshkent: Fan, 1988. 112-163-b, 92-110-betlar. -b.168
5. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi.- Toshkent: Fan, 1986. 203-220-betlar. -b.288
6. Nasriddinov F. Til, uslub va obraz // O’zbek tili stilistikasi masalalari, ToshDU ilmiy asarlar to’plami, 486-son, Toshkent: ToshDU nashri, 1975. 44-56-b. –b.105
7. Rahimov Z. Muallif nutqi va uning ko’rinishlari // Til va adabiyot ta’limi, 2000, 3-son. 58-62-b. –b.177
8. Solijonov Y. Badiiy asarda monologik nutq // O’zbek tili va adabiyoti, 2004, 3-son. 16-20-b.-b.78
9. Solijonov Y. Badiiy nutq // O’zbek tili va adabiyoti, 1979, 2-son. 71-75-betlar. – b.156
10. Sultonova M. Yozuvchi uslubiga doir.- Toshkent: Fan, 1973. 48-91-b. –b.118
11. Umirqulov B. Poetik nutq leksikasi.-Toshkent: Fan, 1990. –b.67
67
11. Umurov H. Adabiyot nazariyasi.- Toshkent: O’qituvchi, 2002. 141-162-betlar. –b.195
12. Umurqulov B. Badiiy adabiyotda so’z. - Toshkent: Fan, 1993. 5-34-betlar. – b.87
13. Yo’ldoshev B. Badiiy nutq stilistikasi.- Samarqand: SamDU nashri, 1982. 53-57-b. –b.125
14. Yo’ldoshev B., Bobojonov F., Pardayev Z. Badiiy asar tili masalalari.-Navoiy: Navoiy DPI nashri, 2001. 4-7-betlar.-b.78

15.Yo'ldoshev M., Isoqov M., Haydarov Sh. Badiiy matnning lisoniy tahlili.– b.187

Xorijiy adabiyotlar:

- 1.Аверинцев С.С. Древнегреческая поэтика и мировая литература //Поэтика древнегреческой литературы. М., 1981. С. 8, 6.-с.194
- 2.Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс //Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; М., 1990, С. 8.-с.203
- 3.Веселовский А.Н. // Неизданная глава из «Исторической поэтики» Русская литература. 1959. № 3. С. 118.-с.156
- 4.Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. М. Высшая школа. 1963.-с146
- 5.Винокур Г.О. О языке художественной литературы: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. М.: Высш. шк., 1991. 448 с.
- 6.Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1980. Особенно интересна в этом плане вторая часть книги.-с.123
- 7.Григорьев В. П. Словотворчество и смежные проблемы языка поэта. М., 1986; Бирюков С. Е. Мерой научности // Язык как творчество. М., 1996.-с.236
- 8.Григорьев В.П. Речь художественная // ЛЭС. -с. 322
- 8.Ефимов А.И. Стилистика художественной речи.- М.: Высшая школа, 1961. 59-94-бетлар.-с.193
- 9.Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях: Тезисы пражского лингвистического кружка // В 2 т. М., 1965. Т. 2. С. 133, 136.-с.274
- 10.Кожин В. Художественная речь как форма искусства слова // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Стил. Произведение. Литературное развитие. М., 1965. С. 234–238.-с.279
- 11.Левый И. Искусство перевода. – М.: Прогресс, 1974. – 397 с.-с.405
- 12.Мандельштам О.Э. Слово и культура. –с. 42.

- 13.Махмудов, Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата : Наука, 1989. –с. 234
- 14.Миньяр-Белоручев Р.К. Теория и методы перевода – М.: Московский Лицей, 1996. – 207 с.-с.245
- 15.Михайлов А.В. О некоторых проблемах современной теории литературы// Известия/ РАН. Отд. литературы и языка. 1994. № 1.-С. 21.
- 16.Степанов Ю. С. Стилистика// // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.-с.208
- 17.Степанов Ю.С. Язык художественной литературы // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.-с.177
- 18.Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 214 С. –с.255
- 19.Тодоров Цв. Понятие литературы// Семиотика. М., 1983. С. 367, 368,- с.363.
- 20.Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. М., 1996. С. 28–30.-с.149 69
- 21.Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика; его же. Стилистика и стихосложение. Л., 1959; его же. Стилистика, 2-е изд., испр. и доп. Л., 1983.- с.304
- 22.Чудаков А.П. В.В. Виноградов и его теория поэтики// Чудаков А.П. Слово – вещь – мир. От Пушкина до Толстого: Очерки поэтики русских классиков. М., 1992.-с.380
- 23.Шапир М. И. Язык поэтический // Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины / Под. ред. Л. В. Чернец. М., 1999. С. 512–528.-с.544
- 24.Эсалнек А. Я. Основы литературоведения. Анализ художественного текста: Учеб. пособие. М.: Флинта; Наука, 2004. С. 42–43.-с.76
- 25.Якобсон Р.О. Лингвистика и поэтика// Структурализм: «за» и «против»: Сб. статей. М., 1975. С. 228.-с.278

26.Якобсон Р. О. Поэзия грамматики и грамматика поэзии// Семиотика. М., 1983. С. 462,-с.469.

Internet saytlari

1. www.youngblood.ru/materials/material.aspx?matid=1
2. www.ziyonet.uz[badiiy nutq tahlil usullari]
3. www.ziyouz.com[badiiy nutqning tahlil qilish usullari]